

МАРТА

Вечір. Сходять перші зорі...
Слід проклавши на росі,
Стала Марта серед двору —
На плечі рушник в узорах
І дійниця на руці.

Збоку сад, з другого стайні
І радянські трактори.
Сад кипить у розквітанні
Мартиного дівування —
Неповторної пори.

З пасовища в двір виходить
Череда важких коров,
В їх очах ясна погода
І вечірня прохолода,
І своє просте добро.

Чередник про себе хваста,
Вуси хусткою рівня...
— Треба вміть корови пасти,
Це в його артілі масло,
Славний сир.
— Вся область зна.

Допива корова воду
Із цинового відра
І в незнане нею зроду
Біле стійло увиходить
Важно. Повна, як гора.

Ти даєш їй хліба з сіллю.
Гладиш шию. І руда
Роздобріло і несміло
Лиже руку твою білу,
Встоюється як вода.

І дзвенить дійниця. З часом
Вінця піняться сріблом,
Зорі котяться за ясла,
То в корови очі
Затуманюються сном.

У садку кує зозуля,
Кажуть, масло ізбива...
Ти із видумки всміхнулась,
Відійшла.

Руда заснула,
Переставши ремигать.

Ти несеш дійницю повну
Від ваги зломивши стан.
Йдеш у ферму. Згодом знову
Йдеш од другої корови
Поміж тракторів й стайнь.

Поміж славних трактористів
І невтомних сторожів,
По зірках,— що в росах чистих,
Як покинуте намисто
Й серги наших матерів.

Навкруги трава білява...
Чи роса із молоком?
Запашна, як перші трави,
Вироста про Марту слава
Із артілі у обком.

Твоя пройдена дорога —
То не слід, що на росі
І не стежка від порога —
Під твої невтомні ноги
Круто шлях артілі ліг.

Від спрягання до бригади,
Від вербок і до садка
Із землянки в світлу хату,
Від паршивого теляти,
Від води до молока.

Від страшних казок бабусі
Про лихих і про відьом
Ти проходила до курсів,
Ти боролась із куркульством
Без жалю і без утом.

Премійована ти двічі
За телят і за удій.
Тепло дивляться при стрічі
Всі доярки тобі в вічі
І наслідують тобі.

Ти цвіти будов пізнала
У краплині молока,
Та тобі до краю мало
Цих вершин, ти рвешся далі,
Як брати на літаках.

Ізза ферми вплив місяць,
Став над молодим садком.
Ти пристояла на місці —
Сад розцвів, мов через вінця
Пролилося молоко.

СИНИ

I

За півкілометра від міста річка раптом змінила свій напрям круто вигнулась і хвилястим бремсбергом простяглася проміж піщаних берегів. Ліворуч від річки заліг величезний пустир — з тисячолітніми дюнами білого піску, з кущами молодого шелюгу. А ще далі, аж по той бік шляху, — там висунули зустрічати річку передміські будинки. Край шляху вони спинилися, тільки хатина старого рибалки вихопилася споміж гурту, перебігла через шлях і, наче передовий дозорець, вдивляється в сизомолочну далечінь південного неба.

Коли саме й звідки прибився сюди старий рибалка — однорукий чоловік, що разом із своєю жінкою оселився кінець передмістя — ніхто добре не знав. Одначе трапилося це вже після остаточного розгрому білогвардійських фронтів, коли учасники громадянської війни поверталися до мирної праці. Ось тоді приблизно й з'явився на передмісті однорукий чоловік. Попервах там, де цей чоловік оселився, над шелюгом вставала хмара диму, пізніше спроміж кущів вистромився гостроверхий курінь, а ще з часом на цьому місці звелася на ноги невеличка, мов гриб, хатина.

Рано вдосвіта рипали біля хатини двері. За поріг виходив однорукий дід. Босий, з позакачуваними до колін холошами, він голосно позіхав, задирав бороду до неба. Після діставав з даху вудки, клав їх під ліву куксу і, взявши в руку відро, простував до річки. Спід ніг йому, наче взимку сніг, обзивався сипкий пісок. Кущі шелюгу бризкалися росою. Схід займався на ранок.

Коло річки рибалка вибирав вигідне місце, налагоджував вудки, закидав їх у воду. Прип'явши очима до поплавців, він, ніби скам'янілий, сидів на березі — не ворухився. Та варт було якомусь поплавцеві здригнутися на воді, як дід хапав за вудлище. В'юнкий лин, виблискуючи золотою лускою, летів з води на твердий берег.

— Ага, попався, голубчику, — любовно шепотів до рибини дід. — Ходи сюди! — Знявши з гачка рибину, пускав її у відро з водою та й знову закидав вудку.

Вранці, як увесь пустир займався від сонця, на берег виходила баба. Вона тихцем, ніби підкрадаючись, наближалася до діда.

Дід викладав їй із відра в кошик рибу, і баба вирушала з ношею до міста. Дід не проминав гукнути їй навздогін:

— Не забудь же, стара, взяти півлітра!

Баба, знаючи дідову звичку, не обзивалася на його слова. Вона випростувала свої сухі плечі і повільною ходою зникала на кривулястій стежці.

Додому дід повертався аж тоді, коли сонце високо підбивалося, і риба переставала клювати. Баба, побазарювавши за цей час, поралася коло кабиці: готувала обід. Дід обідав, випивав чарку і, трохи погомонівши з бабою про се, про те, лягав десь у холодку відпочивати. А надвечір знову брав під куксу вудки і хилив до річки.

Так і йшло їхнє життя. Ніхто до них не ходив. Хіба рибалка який забреде попросити сірника, щоб запалити цигарку, або хлопці-пастухи забіжать до рибалчиної хати води напиться. Тоді баба наговориться з ними: розповість, як вони з дідом забилися сюди з далеких країв, де тепер панська Польща; розповість, що й у неї були діти, але в революцію пропали без вісті. Візьметься стара під шок, тяжко зітхне, витре рукавом сльози. А крім рибалок та пастухів ніхто до них на пустир не заходив. Тимто дід з бабою були дуже здивовані, коли на пустирі з якогось часу стали з'являтися незнайомі їм люди. Ці люди — вони приходили з міста — від ранку до ночі вешталися на пустирі: розставляли тут високі віхи, виливлялися в якусь трубу, записували щось собі на папері.

— Ото, видно, землеміри виміряють непридатну землю, — казав бабі дід.

Одного разу група людей завершила до рибалчиної хати. Баба в цей час варила на кабиці обід, а дід лагодив коло порога вудки. Люди обдивилися навколо хату, далі один із них, видно, старший — з портфелем у руках — сказав, посміхаючись, до рибалки:

— Що ж, добре тобі тут живеться, діду?

— Та байдуже, — наставив дід на нього свої кошлаті брови. — Близько до річки. Бачте, я каліка, однорукий. Ну, рибалити можу. З цього й живу...

— А все ж таки доведеться тобі звідси забиратися, — не спускав старший з нього своїх жартівливих очей. — Ми будемо завод тут будувати.

Дід недовіриливо подивився на чоловіка, звівся з стільця, ступнув наперед. Дивиться — наче не жартує. Протер щиколотками вуса, сказав:

— Діло ваше — будуйте. Тільки ж хату мені дайте. Де ж я дінусь...

— А дід, видно, радянські закони знає,— посміхнувся чоловік з портфелем до своїх товаришів.— Мерщій хату йому давай.

— А чому ж мені їх не знати, тих радянських законів? — дивився на нього рибалка.— Знаю!

Але той, що з ним говорив, не звернув на його останні слова уваги. Рушаючи далі, він додав:

— Хати такої, звичайно, ми тобі, діду, не дамо. Де ми її таку погану, як твоя, візьмемо? А сотню — дві карбованців можеш у нас за неї одержати.

Люди пішли собі. А дід з бабою, стривожені цією новиною, давай міркувати, що воно й до чого. Одначе покладали собі дуже не турбуватися: може, той чоловік з портфелем жартував з ними,— чогось він, коли говорив, увесь час посміхався. Чи не хотів, бува, їх, старих, жартома налякати.

II

І цього разу прораб вів перед. Високий, гнучкий, з довгою, як у струся, шиєю, він робив широкі кроки. Коротконогий технік ледве встигав за ним ступати. Слідом двоє робітників — молоді хлопці — несли геодезичне приладдя. Хлопцям парували лоби, і кашкет кожному сидів далеко на потилиці. Прораб був розігнаний просто до річки, потім раптом, наче щось пригадавши, завернув до рибалчиної хати.

— Дивіться, рибалка наш і в думці нічого собі не має,— звернувся він до техника.— Казав прийти до контори, а він ані-ні. Ей, діду!

Прораб спинився перед порогом, запалив цигарку. Тим часом стукнула клямка, і за дверей показалося заспане дідове обличчя. Він не то злякано, не то здивовано подивився на прораба.

— Висипляєшся, діду? А чому ж ти не приходиш до контори по гроші?

Дід зрозумів, про що йде мова. Відповів:

— Нащо мені ваші гроші здалися? Мені не гроші, а хата потрібна.

Він переступив з ноги на ногу, кашлянув у кострубатий кулак, потім вийшов за поріг.

— Хату? — витріщився на нього прораб.— Я тобі вже казав, що такої, як твоя хата, тобто рівноцінної їй, ми не зможемо знайти в цілому місті. А кращої ніхто тобі за неї не дасть. Приходь по гроші. Не прийдеш — каятимешся. Завтра ми тут розпочнемо земляні роботи.

І прораб, очевидно вважаючи за зайве далі говорити з рибалкою, пішов стежкою до річки. За ним подрибуляв і технік. Коло діда zostалися лише робітники з геодезичним

приладдям. Витираючи лоби, хлопці попросили в діда написати. З хати вийшла баба, винесла їм води. Хлопці давай припадати до кухля, а дід тим часом бідкався:

— Гроші? Потрібні мені ваші гроші! Що я з ними робитиму? Мені хата потрібна. Хто мені її збудує. Без руки ось... каліка...

— А де ж це ви її, діду, посіяли? — попробував один із хлопців діда за порожній рукав. — Дивись, Павло, — кинув він до свого товариша, — була рука — і нема. — Далі знову до діда: — Чи не машина часом одхватила?

Дід похмурився, поліз закарлюченим пальцем у бороду.

— Яка там тобі машина! Бандит рубонув — от і все діло!

— Он яка справа! — влип хлопець очима в діда. — А хіба ви, діду, з бандитами бились?

— Не мирився! — кинув дід.

— А ви що йому за те, тому бандитові? — щораз дужче цікавився робітник дідовим рукавом.

— Я йому — нічого. Я зомлів. А от товариші мої — ті добре коло нього попорались. Е, давне діло.

Дід, згадавши діла минулих днів, якось увесь випростався, нервово заломив догори рукою бороду. Навіть одійшов трохи набік від робітників і став дивитися кудись за ріг хати. Тим часом хлопці пошепки перекинулися проміж себе словом. Про діда ж таки порадилися. Далі знову підійшли до рибалки. Один із них, той самий, що досі говорив з ним, сказав:

— А ви, діду, не журіться. Оцей наш прораб — відомий бюрократ. Киньте про нього думати. Ми вам дамо ось таку пораду: напишіть ви заяву до начальника будівництва. Наш начальник теж, кажуть, червоні заслуги має. Він купить вам хату. Тільки й про те, що ви з бандитами бились, згадайте у своїй заяві. Ну, прощайте! Ми ще колись до вас завіжимо!

Хлопці схопили свої приладдя і бігцем подалися наздоганяти прораба з техніком. Дід стояв на розі хати, дивився їм услід. Перша порушила тишу баба.

— Правду кажуть оці хлопці. Написав би скаргу до якогось начальства, чи що. Як же таки так? Воював-воював, без руки zostався, а тепер ось і з хати виганяють. Які ж це порядки? Куди ж дивиться та власть?

Баба сіла коло порога на кругленький стільчик, підперла кулаком щоку, зажурилася. Дідові кошлаті брови сповзли на очі. Пройшовся побіля баби, зиркнув на неї, бистро, мов сокирою, рубнув:

— Про власть, бабо, можна б було й мовчати. Їй і без нашої хати хватає ділов...

Баба махнула безнадійно рукою.

— Про мене! Руки позбувся... Дітей занапастив... Світ-за-

очі від свого роду зайшов... А тепер ще й без притулку зостанешся...

Стара одвернулась од діда. Вона взяла своє сухе обличчя в обидві долоні, захитала головою, і м'яка, як літепло, сльоза скотилася їй із щоки на оголений лікоть.

Дід скоса позирнув на бабу, на її згорблені плечі, на ріденьку, вітром життя висічену косу. Довго кріпився, не обзивався, нарешті, не втримався — став заспокоювати бабу:

— Ну, годі, старал! Що ж, не судилося нашим дітям жити. Комусь же треба і вмирати. Таке діло. Не плач. Завтра піду до міста. Там у мене є такі люди, що дадуть пораду, як і що робити. Напишуть мені до начальника будівництва заяву. Сам піду до нього. Думаю — допоможе. Та й хлопці ж — чула сама — що казали. Не плач, бабо.

Але баба на дідові слова ще безнадійніше махнула рукою, а голова їй упала на коліна і забилася в судорогах.

III

Товариш Голуб мало не цілий день просидів на пленумі міськпаркому. На будівництво прибув аж о третій годині. Не встиг він пройти до свого кабінету, як слідом за ним увійшов секретар, — поклав перед Голубом цілий жмут паперів. Ставши коло столу, секретар доповідав начальникові про зміст кожного паперу. Що треба було підписати зараз — Голуб підписував, а решту складав набік, — потім він сам їх перечитає. Одклав начальник набік і законвертованого листа, на якому стояло:

„Начальникові будівництва особисто“.

Тільки вже коли секретар, забравши підписані папери, пішов із кабінету, Голуб розірвав конверта, витяг з нього листа, почав читати. Під час читання обличчя йому щораз мінялося, — то робилося серйозне, то здивоване, то раптом на устах начальника з'являлася весела усмішка. Дочитавши листа до краю, Голуб натиснув на дзвінкову кнопку. Увійшов секретар.

— Скажіть, будь ласка, де ви взяли цього листа? — він показав секретареві на конверт. — На ньому нема ні марки, ні поштового штампу.

— І не могло бути, товаришу начальник. Не з пошти цей лист. Його приніс до контори якийсь дід, — відповів секретар.

— Дід? — розвів начальник над столом свої руки.

— Так. Сивий дід. З однією рукою. Довго чекав вас. Хотів сам з вами говорити, а потім просив мене передати листа вам особисто.

— Ага. Дякую. Можете йти.

Двері зачинилися. Начальник зігнув у лікті руку, глянув на свого годинника. Після взяв до рук телефонну трубку.

— Авіодивізіон?.. Юрко?.. Здрастуй! Говорю я... Савка...
Справа така. Ти мені дуже зараз потрібен... Так... Зараз же
вирушай до мене на будівництво... Чого?.. Тут про все до-
відаєшся... Обов'язково! Я чекаю.

Голуб стукнув телефонною трубкою об підойму, обвів
кабінет пильним оком, потім знову взявся до телефона.

Кінчивши говорити телефоном, Голуб встав, пригладив на
голові волосся. Далі спинився перед розчиненим вікном
і став дивитися на величезний пустир, що заліг перед вікном
контори. Над пустирем ходив східний вітер,—ганяв зелено-
рунну отару молодого шелюгу, роздмухував сріблясто-скляні
лисини піску. А далеко-далеко, аж по той бік річки, підно-
сився над степом високий кряж. На кряжі мчало авто. Услід
автові вставала довжелезна хмара пороху. Здаля здавалося,
що в тій хмарі летить цілий ескадрон кінноти і що кряж
увес гуде від кінських ніг.

Голуб утопив свої очі в хмарі бурозолотого пороху і,
вкупі з уявленою кіннотою, полетів просторами останніх
десятиліть.

IV

П'ятнадцятилітньому Савці не щастило: доки він лагодився
тікати на імперіалістичну війну, сталася революція, і додому
повернувся його батько—бородатий, літ за сорок солдат.
За плечима—гвинтівка, при боці задимлений казанок, груди
забинтовані двома пантронташами. З тиждень побув батько
дома, двічі сходив на паровий млин, де він перед війною
працював за кочегара,—після знову став споряджатися в до-
рогу. Пізно вночі, коли діти полягали спати, батько наклав
собі на груди патронташі, підперезався солдатським поясом,
взяв до рук гвинтівку. Мати, схлипуючи, стояла коло порога,
ніби намірялася перепинити батькові дорогу.

— Ще не навоювався за три роки... Не встиг через поріг
переступити, та й знову йдеш...

Батько помацки ступав по хаті і тихим голосом, мабуть,
щоб не чули діти, умовляв матір:

— Як же я можу, Орино, не піти? Люди ж мене засміють.
Скажуть — Голуб за царя аж три роки сидів в окопах, а як
діло каснулось революції—на піч сховався. Усі ж ідуть.
Іван іде... Петро... Федір...

Савка спід ковдри все це чув, але не обзивався. Йому
було і журно, що батько знову покидає їх, і радісно, бо, ви-
ходить, почалася нова війна, і він, Савка, ще зможе втекти
на фронт і дістати там за свої героїські вчинки золоту
шаблю. А Савці страх як хотілося заслужити золоту шаблю,
повернутися додому і, з золотою шаблею при боці, пройтися
вулицями свого містечка.

— Хоч би про дітей подумав,—не переставала докоряти

батькові мати.—Пообносювалися, пообдиралися, до школи ні в чому ходити...

— Дарма, Орино. З панами довго воювати не будемо. В газеті—чула?—про це пишуть. Повернуся додому—все буде: і чоботи, й одежа, і синів у студенти повіддаю...

Батько—Савці чути було—обняв матір. Стукнула біля дверей клямка. Мати, схлипуючи, пішла слідом за батьком. Загупали десь на подвір'ї ноги, далі все затихло,—тільки в розчинені двері сунуло тепле весняне повітря, шаруділо по всій кімнаті, лоскотало хлопцеві обличчя.

Савка підвівся на лікоть, прислухався—Юрко, ніби, спить, матері не чути. Де ж вона? Сповз тихцем з полу, покрався до дверей, У небі блимають повіками зорі. З поля пахне вогкою землею, травою, лісом. На призьбі сидить мати. Голова їй схилена, плечі здригаються—наче від морозу. Хлопець набирає повні груди повітря, а очима кудись сягає за обрій, де—так йому здається—в цей час ревуть гармати, цокотять кулемети, виблискують шаблі... Савці й коліна задрижали—або тепер, або ніколи! Батько ж сказав—війна з панами швидко скінчиться. Треба поспішати. А то ніколи не доведеться мати золотої шаблі...

Савка навшпиньки покрався до хати. Намацав під полом чоботи, взувся. Після простяг руку до піджака, що висів над головами. І раптом:

— Куди ти, Савко?—поворухнувся на полу менший брат.

Савка остовпів.

— Куди там... на двір,—передихнувши, відповів братові.

— Знаю, як на двір,—звівся Юрко з подушки.—На війну слідом за батьком хочеш утекти.

Савці лоб мокрий зробився і зуби запокотіли.

— Та замри ти з своєю війною!—обурився на брата.— Спи отам. Я про війну давно вже кинув думати.

— Не бреш! Знаю—на війну. Як так, я й собі піду з тобою. А не пустиш—покличу маму.

Юрко спустив з полу ноги, зашарудів чобітьми. Савку розпирала неймовірна злість. Міркував навшвидку. Що йому робити? Така чудова ніч,—до ранку можна б верстов за десять опинитися від містечка, а тут з Юрком клопіт. Чи може й справді нехай і він іде. Удвох буде веселіше. Коли одного поранять, другий перев'яже йому рану.

— Ну збирайся,—шепнув Савка до брата.—Тільки тихо... щоб мама не почула.

Голуб був уже далеко від містечка. Його зажурена жінка ще й досі сиділа на призьбі. А тим часом їхні сини, жовтороті голубенята, одчинили вікно і, крадучись, випурхнули з свого гнізда. Тріснула комусь під ногами суха гілочка; загарчав за парканом сонний собака; одвічний вартовий нічного часу—півень сповістив дванадцятую годину. Хлопці вибралися на

пулицю, звернули в перевулок — і ось вони вже в полі. Над головою метелиця зірок, під ногами битий, як чавун, шлях, а на обрії чорною заслоною встає густий ліс.

І пішли малолітні голубенята, пішли довгими шляхами та крученими стежками революції. Мили їх дощі, розчісували вітри, пісень їм співали голосні кулемети. Росли, вбивалися в колодочки, вирощували крила. Ніхто з них не придбав собі золотої шаблі, зате обидва заслужили в червоній частині, куди вони потрапили, не абиякої слави. Залітали голубенята інколи і до своєї домівки. Але ні батька, ні матері, ні навіть своєї хати вони тут не застали. Батько — переказували люди — ходив у партизанах; мати захворіла на тиф, її забрали кудись до лікарні. А хату бандитський отаман наказав із землею зрівняти. Залишилися від колишнього Голубового гнізда самі руїни. З того часу братів уже не надило їхнє містечко. За домівку їм стала військова частина, за батька-матір — командир, що колись весняної ночі підібрав їх на великому шляху.

— А покличете но мені моїх голубенят, — наказував командир, коли треба було послати когось у розвідку.

Брати враз ставали перед командиром, ладні виконувати його накази. Молоді, безвусі, вони, коли треба було, передягалися то пастухами, то учнями, то навіть дівчатами, — переходили фронт і, довідавшись про все у ворога в тилу, живі й здорові поверталися до своєї частини.

Літо 1920 року. Червона армія гнала з України білополяків. Частина, де були голубенята, ось уже три дні, не спочиваючи, переслідувала ворога. Нарешті, треба було спочити, а тим часом зробити розвідку, чи не окопався десь поблизу ворог.

Командир покликав до себе голубенят, наказав:

— Підіть но, хлопці, лісом та вивідайте, чи далеко від нас ворог.

Брати взяли до рук гвинтівки і за хвилину вирушили в розвідку. Цілий день проходили — ніде не натрапили на ворога. Кого не питали — чули відповідь: „Пани покотили до Варшави“. Надвечір хлопці поверталися до своєї частини. По дорозі лягли під кущем спочивати. Угорі вітер гойдав гостроверхі сосни; з гілки на гілку перестрибували білочки, мов золотими крильцями, вимахуючи пухнастими хвостиками. В повітрі пахло живицею, прілою травою. Брати, порозтягавшись, попихкували грубезні цигарки. Перекидалися словами. Раптом Юрко підвівся на лікоть і, виглянувши на галявину, що за кущем, сказав:

— А подивися, Савко. Здається, свіжа могила...

Савка й собі виглянув ізза куща. Юрко казав правду: посеред галявини чорніла свіжа могила. Хлопці звелися, взяли рушниці, вийшли на галявину. Горохувата земля роз-

котилася на всі боки. В головах білів березовий стовпчик, з прибитою вгорі дощечкою.

Савка з Юрком вп'ялися очима у викарбувані на дощечці слова:

Тут поховано червоного партизана Семена Голуба, що поліг від руки бандита.

Брати переглянулись.

— Виходить, тут поховано нашого батька,— перший обізвався Савка.

— Да.. убили...— зірвалося Юркові з уст, і рука йому міцніше притисла до цівки ремінь гвинтівки.

Якусь хвилину хлопці стояли мовчки, сумно дивилися на горб горохуватої землі, що заховала під собою їхнього батька. Далі Савка сказав:

— Ну що ж, таке діло. Умер — не воскресиш. Давай, брате, хоч належну пошану оддамо нашому батькові. Чоловік поліг за революцію...

Брати виструнчилися у головах могили. Саме в цей час заходило сонце. Криваво-червонясте проміння переломилося на хребті могили. Хлопці звели догори гвинтівки—і два рвучких постріли пройняли мертву тишу поліського неба. Зойкнула проміж соснами луна, шарахнула білочка, розпачливо закричала сполохана пташка. А брати, взявши на плечі гвинтівки, поринули в гущавині предковичного лісу.

З того часу хлопці назавжди загубили думку, що вони колись зустрінуться з своїми батьками: мати, мабуть, умерла від тифу, а батькову могилу вони самі на власні очі бачили.

Громадянська війна на Україні підходила до кінця. Червона армія одмела далеко за межі Петлюру, одкинула білополярків, перевернула в Чорне море Врангеля. Ціла радянська країна, сходжена здовж і впоперек військами, тепер ставала до мирної праці. Не випускаючи з рук зброї, пішли відпочивати червоні полки. З міст та сіл прибували свіжі сили, щоб змінити бійців, які винесли на своїх плечах тягар громадянської війни. Вирушали люди з бойових своїх частин хто куди—хто до свого села, хто на заводи, а хто, надто молоді—ішли до учбових закладів. Командири, розлучаючись з бійцями, з якими вони багато разів дивились у вічі смерті, нагадували їм, що вони завжди повинні бути готовими стати на оборону звільненої від класового ворога батьківщини.

Голубенята так само заслужили право на перепочинок. Старшому пішов двадцятий рік. Та й Юркові засіялися на верхній губі вуса. Довго радилися проміж себе хлопці, що їм тепер робити, куди податися. І дійшли однієї думки—поїдуть учитися. Увійшли разом до командира, що чотири роки тому підібрав їх на широкому шляху і зробив з них солдатів революції, стали перед ним.

— Ну, мої голубенята! І ви думаете летіти? Куди ж?—

окинув батьківським оком командир хлопців і ніби аж зажурився.— Говори ти, Савко.

— Хочу вчитись, товаришу командире,— відповів Савка.

— Добре діло! — похвалив його коминдир.— А ти, Юрко?

— І я хочу вчитись, товаришу командире!

— Гаразд, поїдете вчитись. Ви цього заслужили. Та глядіть, як тільки запахне в повітрі порохом, щоб ви знову були в лавах Червоної армії...

Командир, видимо переборюючи в собі жаль за цими жвавими хлопцями, які стали йому за рідних синів, махнув до них рукою — ідіть! Брати вийшли з кімнати.

А за кілька днів поїзд, перетинаючи простори нещодавно звільненої від панів землі, поспішав на північ. З вікна пасажирського вагону, ставши в ряд, дивилися двоє юних облич. На устах їм вигравав живорадісний сміх.

V

Заводські гудки сполошили повітря. Розмашиста луна, прокотившись над пустирем, відгукнулася аж із низин річки. Баба непокоїлася, тривожно поглядала на шлях, звідки мав іти дід. Де ж пак, пішов ще зранку, а тепер ось уже третя година, а його нема. Вона сиділа коло хати на круглому стільчику, латала дідові сорочку. Вухом щоразу прислухалася до гуркоту машини, що сьогодні ледве світ приповзла на пустир. Машина увесь час ревла, нещадно копирсала своїм хоботягою землю, насипала обабіч високі греблі. І, здавалося бабі, від гуркоту цієї машини здригається увесь пустир, а в їхній хатині, мов від землетрусу, тріскаються стіни. Чого доброго, ще й вечір не настане, як машина доберегься до хати, довбоне під неї своїм хоботом, піднесе її догори і кине на землю. Затріщить дах, розсипляться стіни,— тільки хмара пороку встане над колишнім їхнім житлом...

І бабі шораз чорніші думки ламають її сиву голову. Наробила революція: діти десь без всієї пропали, дід калікою став, в чужі краї забилися. І ніякої їм за це допомоги, ніякої честі. Бо не може дід знайти людей, які б посвідчили, що він справді ходив у партизанах: одних кістки тліють у вогких ґрунтах Полісся, а других революція розвіяла по всіх просторах великої радянської землі. Одне слово, не щастить бабі з дідом у їхньому житті. А тепер ще й з хатою клопіт...

Та ось, нарешті, на шляху показався солом'яний бриль. Рибалка йшов повільною ходою, метляв порожнім рукавом сорочки. Бриль йому сидів низько на очах. Це означало, що дідові в чомусь не пощастило. Баба, коли дід став підходити до хати, не змовчала, кинула йому назустріч:

— Чи не на моє вийшло? Тільки, мабуть, дурно проходив.

Дід спинився коло неї, підніс над головою бриля, тернувшкарубкою долонею по мокрій лисині.

— Не застав начальника. Десь у місті засідає. Ждав-ждав, і не дждався. Заяву йому залишив. Через секретаря передав.

— Хочби й дждався, то толку, мабуть, було б з того мало,—тяжко зітхнула баба.— Дуже ти йому потрібен, тому начальникові. Купуватиме він тобі хату.

— Хати то, може, й не купить, а квартиру повинен дати. Такий закон у радянської влади, бабо.

— Е,—махнула баба рукою,—закон! Без руки он уже скільки ходиш, і ніякий закон твого каліцтва не бачить.

Дід увесь випрямився, став рівний, як стовп. Права рука, вся в жилах, здригнула і, здавалося, налилася кров'ю.

— Про це ти мені, бабо, не кажи!—гримнув старий строгим голосом.— Сама знаєш — людей ніяк не можу знайти. А без свідків як? Тепер то багато героїв знайдеться. Може, десь свиня п'яному руку одкусила, а він скаже — в революцію калікою став. Ні, бабо, так не можна. Це не діло. Треба, щоб люди знали...

— Ну й сиди та жди з моря погоди,—зовсім похнюпилась баба,—доки ота машина перекине тобі хату. Бачу, треба йти складати манатки..

Баба встала з стільця, розправила спідницю і, суха й гостроплеча, пішла до хати. Там, витираючи сльози, вона заходилася складати в клунки свої пожитки.

Дід провів бабу очима до дверей. Правду каже стара, але що він може зробити, коли ніяк не натрапить людей, що довели б його партизанство. Згадавши про машину, дід поклав собі піти до робітників і розізнати, коли машина добереться до його хати. Але не встиг він зайти за куці шелюгу, як до ушей йому долетіли звуки автомобільної сирени. Дід спинився, подивився на шлях. Там, здіймаючи куряву, мчали дві легкові машини. Чорноворочою фарбою вигравали на сонці. Порівнявшись з рибалчиною хатою, автомобілі звернули з шляху і, не встиг дід добрати, в чім річ, спинилися перед порогом. З машин зійшли два чоловіка — один у цивільному одязі, а другий у військовому — попростували до хати. Дід якусь хвилину стояв вагаючись. Що б це могло значити? Невже приїхали виселяти його з хати? Мабуть що так. Отой військовий — то, певно, міліціонер. Ну й біда ж! Чом він не дочекався начальника?..

Стривожений своїми міркуваннями, дід вернувся назад до хати. Коло переднього автомобіля спинився, спитав шофера:

— А хто це, товаришу, на твоїй кареті приїхав?

— Начальник будівництва,—відповів шофер.

— Начальник? — здивувався дід. — А на тій? — кивнув він на другу машину.

— На тій — не знаю. Спитайте шофера.

Дід був розігнаний до другої машини, але в цей час відчинилися двері, і на поріг вийшла баба. Дід глянув на неї — і злякався. Стара злялася йому якоюсь незвичайною. Голову баба тримала високо, наче на небо дерлася. В очах їй виражав блиск — не то від радощів, не то від сліз. А сама баба була вся схвильована, задихана, ніби з переляку.

— Старий!.. — спромоглася на одно-одним слово, та й затнулася.

Дід не спускав з баби очей. Ну, що це справді таке з бабою? Чи не тронулася, бува, ума через хату. Дідові, мов від вітру, бриль на голові заворушився.

— Сини наші... сини!.. — знову вихопилося бабі з уст.

— Сини? Які сини? Що ти, бабо, господь з тобою?!

Дід ближче підступив до баби і побачив за її плечима двоє незнайомих облич. Вони, здавалося, м'яко посміхалися.

Тим часом баба опанувала себе. Вийшла далі за поріг. Слідом за нею вийшли й гості. Справді, дід не помилився — один у цивільному, а другий у військовому одязі. На рукаві військовому летять срібні крила; комір йому підпирають командирські відзнаки. Обидва — показні люди. Стоять остороно, посміхаються, ніби чогось чекають.

— Та чого ж ти, старий, стоїш? Чого не радієш? Не вітаєшся? Кажу ж тобі, це наші хлопці! — І повернувшись до синів, баба давай з ними обніматися та приказувати: — Синочки мої, голубеняточка ріднесенькі!.. Та де ж ви по світу літали? Та що ж ви робили?..

Дідові земля під ногами захиталась. Кров у жилах спинилась — не поворухнеться. Тільки серце надмірно вистукує, збуджує думку. Невже таки це його хлопці? Таж сімнадцять років тому вони пропали без вісті. Проте, баба ж каже.

Дід змахнув знад очей марево туману, ближче підступився до гостей. Стоїть, придивляється, зв'язує минуле з сьогоднішнім днем. Риси дитячих облич виринають йому в пам'яті, ростуть, конкретизуються — і ось перед ним стоять дорослі люди. А може й справді це його сини. Але як же вони повиростали — здоровенні! Старшому навіть борідка закущилася.

— Що ж, батьку, не визнаєш за своїх синів, чи що? Якщо не визнаєш, то ми поїдемо собі, звідки приїхали, — промовив до батька Савка.

Юрко підтримав його: посміхнувся.

— І визнаю, і не визнаю, — далі придивлявся до них дід. — Похожі то ви, схожі, та не доберу, як же воно отак сталося. Ми з бабою думали, що ваших кісток давно вже нема на світі!.. Ну що ж... Якщо ви й справді наші сини, тоді давайге вітатися. Здорові були, хлопці!

Дід підійшов до синів, обняв кожного за плече правою рукою, поцілувався.

— Що ми стоїмо перед тобою — ти не дивуйся, батьку, — знову повів Савка. — Бо ми ж не збиралися вмирати. А от ти, старий Голубе, — що з тобою сталося? Тебе ж були вбили бандити, твої товариші поховали тебе в лісі, могили над тобою насипали, навіть напис написали: Тут поховано червоного партизана Семена Голуба, що поліг від руки бандита. Ми на твоїй могилі пожурилися, вистрілили, щоб тобі легше в землі лежалося. А ти, як тепер бачимо, старий Голубе, хто зна куди залетів із своєю парою. Палац тут собі збудував і ловиш вудочками рибу...

Доки Савка говорив, дід пильно дивився на синів, а думка йому перебирала давно минулі події. Зашумів ліс, захлюпотіла вода, запахло димом. Картини минулого партизанства, мов живі, стали йому перед очима. Сказав:

— Така пригода була. Вірно. Могили хлопці в лісі насипали, але мене в неї не закопали. То був обман.

— Як то — обман? — підступилися до батька сини.

— Кажу вам, обман. Тоді саме мені бандити перерубали руку, треба було лікуватися в селі. Так хлопці ото, щоб замести сліди, таку штуку й устругнули, вроді поховали мене. А ви хіба бачили ту могилу?

— Та бачили ж, — сказав Савка. — Якби не бачили — шукали б тебе серед живих. А то думаємо, мати від тифу вмерла, а батька бандити забили — годі шукати.

— Виходить, ви таки справжні мої сини! — враз розвеселився дід. — Оце так зустріч, бабо!

Сини й собі засміялися, обступили батька. Давай роздивлятися на його зчорніле, мов задимлене, обличчя, на порожній рукав, на сиву, лопаткувату бороду, що звисала на груди.

— Та хто ж ви такі тепер, скажіть ви мені? — не перестав цікавитися Голуб своїми синами. — Як вас звати, як величати? Я колись обіцяв бабі в студенти вас повіддавати, але діло не вийшло.

— Дарма, батьку, — заспокоїв старого Савка. — Нас революція в студенти повіддавала. Хто ми такі? Я — начальник будівництва. Це ж ти до мене написав свою скаргу про хату.

— Начальник? Он яка штука? Чула, бабо? — мотнув дід до баби головою. — А ти, Юрко... — до меншого.

— Я — командир авіочастини, батьку.

— Командир? То, виходить, і ти начальник. Чула? — дід знову спинився очима на старій. — Оце може й так, бабо! Га? Чиї це сини? Голубові? Кочегарові? Радянські начальники! — Він гордовито виставив груди, а очі йому сповнилися батьківських радощів. — Та чого ж ти стоїш, бабо? Тягни всю свою

варену й печену рибу на двір. Та півлітра, коли є, давай. Треба ж гостити синів...

Дід був розігнаний до хати, але старший син перепинив старого.

— Ні, батьку, мабуть, беріть з матір'ю, що там у вас є, сідайте на мого воза та й поїдемо десь в інше місце обідати.

— А що? — зиркнув на нього дід, — може у вас і жінки є? І діти?

— Є жінки, є й діти — все, батьку, є.

Очі дідові раптом впали на хату, повисли на очеретяній стрісі.

— А хату ти мені купиш? Ти ж начальник будівництва. І повинен у точності виконувати радянські закони..

— Будь певен, батьку: що належить за законом, ти одержиш, — відповів Савка.

Дід посміхнувся собі в сиві вуса.

— То, може, й до партизанської комісії підемо, хлопці. Посвідчите, що Семене Голуб, ваш батько, ходив у червоних партизанах?

— Підемо, посвідчимо! — відповіли в один голос сини.

Дід з бабою, помолоділі років на двадцять, метнулися до хати, винесли звідти по клунку, що баба їх заздалегідь наготувала. Савка посадив батьків на свою машину. Шофер включив мотора, — авто крутнуло, виплюнуло перегар бензину і, коливаючись, пішло проміж кущами шукати шляху. Друга машина вирушила наздоганяти передню. Вже коли автомобілі мчали шляхом, звідкись узялася буря, схопила з діда бриля, підкинула його разом з порохом дороги. Але дід тільки махнув рукою. Що тепер старому Голубові важив солом'яний бриль, коли йому в цей час здавалося, що вони з старою летять високо над землею, а поруч них летять колишні їхні голубенята, а тепер — начальники радянської землі.

З КНИГИ „ЗНАЙДЕНІ ІСКРИ“

I

Вкрили старезні дуби береги,
 Вітер холодний в сади йде старі;
 Простір той самий блищить навкруги
 І трави ті самі цвітуть на горі.

Кістки попеліють в глибинах земних,
 Не знають, відколи лежать і коли.
 Чи татарин приніс їх, чи злий печеніг,
 Чи, може, коммольці в бою полягли..

Нові кораблі йдуть по вільних шляхах,
 Старі кораблі відпливають назад,
 І час молодий на старих берегах
 Зводить склепіння нових естокад.

Молодість тисяч кувалася тут,
 Де тишу Дніпрову неспокійно роздер
 Де спокоем диха Дніпра каламуть

.....
 Із них багатьох вже немає тепер.

Вкрили старезні дуби береги,
 Вітер холодний в степи йде старі;
 Простір той самий блищить навкруги
 І трави ті ж самі цвітуть на горі.

II

Чудовий Дніпро — ще Гоголь казав,
 Ще Гоголь казав, і це й досі є так.

А колись, як над річкою день не вставав
 Довго день не вставав — жах надлюдський і ляк

Гнав ночі по березі в тьму і вскач.
І ридала гора, і страшний — її плач.

А колись, як над річкою день не вставав,
І місто лежало в огні і в диму,
І хмари лягали на груди йому,
І на площах свинець викреслював слід —
Матері голосили, й батьки йшли в похід.

З високої кручі в днині ясній
Діти летіли в річний чорторий,
Жбурляли — і вниз
Їх жбурляли — і вниз,

З тілом порубаним, як бик на бойні,
З головами розбитими і геть без голів,
За світлої днини в дні гожі та гоїні
Діти летіли з ясних берегів...

Жах смертельний проймав ці осяяні дні,
Жах смертельний, і смерть, і сгражданя страшні:
І зойком заходилась тиша сама,
А Дніпро мерехтів, коливався сліпма.
Коливалася хвиля його німа...

Коли за водою червоні струмки
Комсомольської крові пливли.
Коли потім тіла замордованих в хвилях гойдались,
Матері й батьки з лицем скам'янілим спинялись
На кручі буйній,
На кручі дикій.
В закуренім місті, в селі білохатім.
Тривав стозапеклий той бій,
А Дніпро огортав супокій,
Як тоді, коли сплять,
І поснули ліси берегів поночілих.
Ми ще пам'ятаємо шум тих ночей,
Коли ліс гуркотів, коли берег ридав..
Чудовий Дніпро — так Гоголь сказав.

III

Людина прийшла й людина кричить:
— „Давно вже відомо, що небо блакить“.

Людина сказала і берег це знав,
Тільки вітер свистів і хвилі гнав.

Вітер гнав хвилі, гнав плюскіт і свист,
І високо звився над річкою міст.

Чи грудень, чи травень, зима чи весна —
Трамвай через міст дзвенюче промина.

Лютує Дніпро, поспішає трамвай.
І знову проходить людина в той край.

Проходить на Кічкас і каже тоді:
— „Годі даремно гуляти воді“.

Людина сказала, й замислився ліс,
А хвилі сміялись і ринулись вниз.

— „Для нас уже сонце тепер забліде,
Як темрява з гір придніпровських гряде.“

Сміялися хвилі і вітер свистав,
Як люди з Кічкаса читали листа.

Вже над рікою лягла угорі, —
А довго сміялись ще хвилі в Дніпрі.

IV

Отак повільно день за днем лежав,
Над рікою вітер молодий шугав.

Не жене він в море більше хвиль прудких, —
Хвилям пише дрібно він листа рядки.

Він листа рисує на воді застиглій.
І рядки, як брижі, що Дніпром пробігли.

І несуть рядки ті слова іскристі,
Хвилям дивну чутку, ще дивніші вісті,

Що здалека й зблизька поприходять люди
Іх зв'язати в камінь та метал споруди,

Щоб звеліти хвилям, щоб примусить води
Слати свою силу в села та заводи.

— „Хто таке накаже бистринам Дніпровим?
Сам Тарас Шевченко освятив нас словом,

Гоголя втішала наша тиха гра,
Й кожен шлях приводить просто до Дніпра.

Відказують так хвилі, з сміхом виграють,
І жене їх вітер у далеку путь.

З всіх кутів щоденно, звідусіль щоднини
Йдуть чутки тривожні, йдуть сумні новини,

Що здалеку й зблизька поприходять люди
Їх зв'язати в камінь та метал споруди.

V

Ви чули, як стогнуть про давне дуби
У день у лісах улогвин Дніпрових?
Дивились, як падають вічні дуби
На землю вільготну в стемнілих діб'овах?
Ви чули, як шемрають чорні дуби,
Коли по лісах, наче вісники згуби,
З пилками й з сокирами йдуть лісоруби.

Ви чули, як зойкають темні дуби,
Коли йдуть селяни кору з них здирати,
Коли б'ють сокири в розпатлані віти,
Коли збиті віти на землю ляжуть?
Чи слухали ви, як мовчать ті дуби,
Коли на вози їх вантажать і в'яжуть?

Чи дивилися ви, як лежать ті дуби,
Один коло одного міцно стулившись,
Як йдуть піщаним шляхом на возах,
Як палить їх сонце й полоще гроза,
А селяни мовчать і плазують воли,
А в лісах, де дуби розцвітали й росли,
Знову з сокирами йдуть лісоруби.

Ви чули, як стогнуть про давне дуби?
З єврейської переклав *Микола Бажан*.

VI

Баржі спокійні поволі плывуть по Дніпрі,
Повагом хвилі розгортають важучі сувої,
Тягнуть розпиляні сосни у свіжій смолястій корі,
Віють їм свіжі вітри з далени степової
Баржі спокійні плывуть по Дніпрі.

Хвилі знялись у розливі стрімкої саги,
Гонять човни по широких розмарених водах,
Плещуться хвилі. Спокою смолистого подих
Віє од барж на Дніпрові круті береги.
Хвилі розгойдані пливуть в розливі стрімкої саги.

Баржі великі поволі везуть по Дніпрі
Важчі од різних дубів блискотливі машини.
Хлюпають хвилі. Сонце внизу і вгорі.
Тихо й велично з машинами линуть чужими
Баржі важучі на синім спокійнім Дніпрі.

VII

Скеля при скелі стояла віками,
Та застогнав запорошений камінь.

Чорні скалки задвигтіли вгорі,
Вибухли тяжко граніти старі.
Що то гуде у прадавній пустелі?
— Це вікові розсікаються скелі.

Чорним кряжам трипотіти й летіти,
Молот довбе їх і рвуть динаміти.

От захиталось камінне „Кохання“,
Важко здригнулось і впало востаннє,

Скрегіт здійнявся в розтросчених горах —
„Велетень“ теж розсипається в порох.

Важко хитнулись граніти старі
І потонули в кипучім Дніпрі.

Скелям прадавнім тремтіти й летіти;
молот довбе їх і рвуть динаміти!

VIII

Іду на роботу разом із гудками,
Мені усміхається кожний камінь.
За спиною пилка, за поясом молот,
Ясний мені шлях простягнувся навколо.
І згадую я за гарячими днями
Горіли містечка чудними вогнями.
А там на дорозі крива й щербата
Лежала без даху повалена хата.

За спиною — пилка, при поясі — молот
І сотні доріг простяглися навколо.
Живемо на дворі. Нам сонце співа,
А в голови стелеться свіжа трава.
Навезено дощок. Накопано глини,
Моеї домівки підносяться стіни.
Вже вікна сміються над дахом зеленим.
Я знаю — вони промовляють до мене..
Хай дощ накрапає під вітер веселий —
Для всіх і для себе будую оселю.
А дні ці тверезі — п'яєші вина,
А путь простяглася ясна і буйна.

З єврейської переклала Марія Пригара.

Ернст Оттвальт — сучасний німецький революційний письменник. Його громадський і літературний шляхи міцно переплелися і становлять шлях письменника революціонера: він брав активну участь у страйках, революційних виступах робітничого класу Німеччини — демонстраціях, виступав на зборах; був ув'язнений і довгий час після того, як Гітлер став при владі, працював у Німеччині на становищі нелегального.

Ернст Оттвальт — письменник, що постійно збагачується досвідом і переживаннями у всіх ділянках життя. Він сміливо підходить до дійсності, знаючи, що ця дійсність часто-густо складніша, глибша від усіх наших планів і уявлень. Для своєї творчості він бере не профільоване, а реальне життя.

Письменицький метод його — метод копінкового збирання фактів, старанного просіювання і літературного оформлення.

Оттвальт належить до групи письменників, що прийшли до нас останніми роками. В своїй книзі „Спокій і лад“ (Ruhe und Ordnung) він просто подав значний період свого особистого розвитку. Але в романі „Знають що чинять“ (Denn Sie wissen was Sie tun), розділ з якого „Кат“ друкуємо в цьому номері, Оттвальт написав інакше, він критично поставився до своєї теми.

Цей роман і нові праці свідчать, що його творчість зростає.

Ернст Оттвальт — живий доказ зростання німецької революційної літератури.

Про свій твір „Знають, що чинять“ сам автор в передмові до російського видання між іншим пише: „1920-21 р.р. коли я писав роман „Знають, що чинять“, я не міг передбачити, що моє агресивне відображення німецької юстиції так швидко буде перевершене дійсністю — лейпцигським процесом про підпал рейхстагу.

На той час завдання моє, як я його розумів, полягало ось у чому: соціал-демократія думала відобразити німецьку юстицію так, начебто й без революції, без знищення приватної власності в області промисловості, можливо буде створити в судовій установі настрій, який, так би мовити, автоматично зіллється з вимогами істинного правосуддя. Поза колами робітничого революційного класу, в індивідуальних прошарках суспільства і серед мішанства, кінстатування класового характеру німецької юстиції викликало в ті роки недовірливий подив. Щедрістю „гуманних“ наказів соціал-демократичні міністри юстиції намагалися затумувати в свідомості трудящегося населення Німеччини класовий характер апарату німецької юстиції.

Роман „Знають, що чинять“ був написаний з метою розбуркати і підтримати свідомість залежності права від економічних умов передовсім серед кіл, захоплених цією агітацією. Виходячи з конкретного матеріалу, я намагався викликати просте сприйняття того самозрозумілого факту, що ліберальні фрази про поступове удосконалення судової практики — ніщо інше як свідомо-брехливі маневри пануючих класів“.

В тій же передмові Ернст Оттвальт пише далі: „Дієві особи в дії книзі не списані з н.тури. Проте фігуру судді Фрідріха Вільгельма Дікмана можна назвати продуктом фантазії тільки постільки, поскільки жоден певний німецький суддя не правив для неї за зразок. Проте всі судові справи документально стверджені, як факти, що стосуються 1920-1931 р.р. Так само ґрунтовані на фактах всі описувані тут виробничі моменти німецького пра-

всесуддя. Така вже історія німецької республіки, що факти можуть видатись читачеві за неправдоподібні*.

Автор каже, що чимало адвокатів, суддів, прокурорів німецької республіки зверталося до нього з запитаннями, чи справді, де і коли мав місце той або інший описаний в його книзі судовий казус. І він — Оттвальт завжди відповідав тим фактичним матеріалом, що став йому за підставу для тих місць чи окремих розділів, що викликають сумніви.

„Безсоромність, з якою — пише в передмові Оттвальт — судовий апарат німецької республіки, з цілковитою ухвалою і з активною участю соціал-демократії, утотожнював свою роботу на благо пануючих класів з поняттями „права і справедливості“, ця безсоромність досягла на сьогодні крайньої своєї межі в образі фашизму і дістала вище пластичне виявлення в лейпцигському процесі проти так званих „паліїв рейхстагу“.

„...В романі „Знають, що чинять“, — каже Оттвальт, — я мав на меті показати на спеціальному прикладі класової юстиції, в художній формі, шляхом діалектично-матеріалістичних дедукцій, що основа і суть існування буржуазної держави, а значить і всіх життєвих проявів її, полягають у тому, щоб правити за засіб гноблення і експлуатації робітничого класу буржуазією“.

Подані тут цитати взято, як уже зазначалося, з передмови автора до російського видання його книги „Знають, що чинять“, яку написано в Москві, в листопаді 1933 року.

Перекладач

КАТ

Він був людина, як і ми.

Мати породила його. Піп хрестив, знаменував хрестами, доручив його охороні неба і дав йому ім'я: Фрідріх Менерт. Людина, як і ми.

Він носить у собі безмежний страх, властивий кожному створінню, тягар свідомості, що треба жити, відчуває радість і горе, тепло і холод, голод і спрагу: людина...

Але очі матері не заволікаються сльозами, коли вона думає про нього. Жодні уста не тягнуться до нього для поцілунку. Друг не стискає йому руки. Навколо нього холод і самотність.

Фрідріх Менерт — безпритульний заволока; він мандрує битими шляхами, що не мають кінця. Дворові собаки, гавкаючи, хапають його за литки. Селяни лають його, буркочучи. Боязко й полохливо обходять його жінки. Іноді дитина плаче, побачивши його.

Такий він зацькований, що його рот іноді протягом тижнів не складається ні для яких слів, крім того дико покірного благання, яким він вимагає свою частку земних благ: „подайте дешицю бідному ремесникові...“ Інші вміють краще прохати, їхні очі не блищать так загрозливо, обличчя в них не такі погані й похмурі, як у Фрідріха Менерта. Радніше провожають його, аніж зустрічають. Селянки дають йому мало й похапцем, і навколо нього таємний жах нероздільний із ним, як їдкий дух кизяка, квітнучої трави і гнилої соломи, що йде від його лахів.

Коли б хто спитав Фрідріха Менерта, як він дійшов до такої самотності — він навряд чи дістав би відповідь. Фрідріх Менерт не знає цього. Штовхнули кулю і вона котилась униз по нахилій площі; так посл довно котиться життя людини до безодні. За вічними законами. Куля, людина, тварина...

Людина мусить їсти. Її небагато треба; шматок сухого хліба, тарілку теплої юшки — і шлунок перестає ревти. Вода є скрізь. Фрідріх Менерт завжди знаходить старий колодязь на сільськом майдані або чисте джерело.

Так чому ж він так часто вночі впивається руками у вкриту

мохом лісову землю, кричить, стогне, скрегоче зубами й гризе її, аж пски пісок захрумтить у нього в роті й дика судорога, що стрясає його тілом, не закінчиться одубілим знесиллям? І цього, найбільш покинутого з усіх покинутих, струшує той інстинкт, що є первопричина усякого життя. І цього заволокує страх перед неминучою смертю й туга за вічністю пориває до примиряючого хмелю, що йде від жінки.

Він був людина, як і ми...

Коли після такої ночі Фрідріх Менерт зустрічає на шляху людей, очі його горять ще похмуріше, ще загрозливіше, ніж звичайно. Не одна селянська дівчина, проходячи повз нього, німіла з дикого страху серед слова або привітання. Це загадковий, безпорадний страх перед поганим або злим звірем.

І все ж Фрідріх Менерт не звір. Він ще нещасніший від звіря, бо до всієї його муки несе в собі ще й свідомість, що він страждає й що цьому стражданню не треба бути...

Колись було все інакше, колись, як він ще мав роботу й жив своїм злиденним життям серед людей. Менерт убогий, як тварина.

Осінь. В Пергеляуському міському лісі кричать олені. По просіках і кущах іде хитаючись чоловік. Кров його реве дужче, ніж олень в пору парування. З досвіду життя зростає ненависть до всього живого, до людей, що його виштовхували споміж себе, до жінки, що не чує його благання. Ненависть, хміль, мука й похоть — суцільний розжарений на червоно вихор крутиться йому перед очима.

Сонце палить яскраве листя. З землі виходить остання тепла волога. Дикі голуби воркують. Червоний відблиск сонця на гладких стовбурах сосен. За кущем понад лісовою дорогою, лежить дикий звір і жадібно підстерігає ту світлу пляму, що поволі наближається до узлісся. В блакитній далі розпливаються вежі й дахи міста Пергеляу.

Якась жінка прогулюється. Червона парасоля мляво кружить над білою шовковою сукнею. Світлі панчішки облягають гарні литки. Од неї віє свіжістю й випеченістю. Жінка прогулюється, вона наближається до лісу, йде повз той кущ, за яким звір чигає на свою здобич.

Стрибок, крик, волохаті руки кидають її на землю. В обличчя б'є вогко-гаряче, гниле дихання. Крик. Жах, жах...

Вона не чує заклинаючих слів, що сиплються на неї, тільки відчуває пазуристі руки на своєму тілі, бачить очі, налиті кров'ю, чує глухе хрипіння й стогін, відбивається, штовхає, кричить...

Ненависть, хміль, мука й похоть...

Через годину після цього лісовий робітник Клейнеман знаходить труп пані фон-Зелов. Задиханий, вбігає він до міста. Кулаками гатить у двері поліцейської управи й кричить, скрегочучи зубами: „Убивство! Убивство!“

Починається робота апарату. Поліцейський комісар. Слідчий при Пергеляуському окружному суді. Офіційне оголошення: „Тисячу марок нагороди! Старший прокурор...“

Загін варті оточує міський ліс. Але убійник утік. Він жене крізь гущину й папороть, через ниви й ріллю, падає на коліна, знов зривається й жене далі. Його пазуристі руки червоні від крові, в його очах застиг жах. І протягом миль в його вухах брешуть крик міста Пергеляу: „Убивство! Убивство!“

Убивство—по всіх вулицях міста лунає цей крик, розбивається об мури, як гострий шепіт, проходить крізь двері й вікна. Чоловіки стискають кулаки, жінки хутко тягнуть дітей з вулиці у надійний захист чотирьох стін. Страх поймає місто. Увечері вулиці порожні і не один дужий чоловік труситься перед кожною непевною тінню, у темряві, перед кожним чудним шелестом. Повітря домів отруєне: крізь віконниці, в освітлені лампами кімнати, на сходи, у всі закамарки й льохи крадеться жах. Але що таке ті таємні шелестіння й шепотіння в порівнянні з прокльонами чоловіків, вереском і переляканими обличчями жінок і скреголючою лютістю погроз: „Коли б тільки того падлюку впіймати“... Не доказують, що тоді сталося б. Скажену собаку забивають. Проти людини, що хоче бити або стріляти, піднімають зброю або кулак. Але що робити з людиною, що стала звірем?

З темної крові, що там над дорогою, у Пергеляуському лісі важко просочується в землю, виростає в людей інстинкт самооборони проти потвори в людському образі. Безпорадність і глухий жах перед можливостями, що криються в кожній людині, в кожній... Інстинкт самооборони стає переляком, переляк—скаженою лютістю. І в цих гучних прокльонах, в цій жадній на кров зненависті більше звірячого, більше дикого, ніж у самому злочині. „Коли б його впіймати“...

Скажену собаку вбивають. А людину, що стала звірем? Людину, що все ж таки людина, як і ми? „Бити до смерті... повісити вниз головою... роздерти кінцями...“

Повітря липке й вогке від слини зненависті. Окружний суддя Гольвег говорить ще раз те, що віддавна бурмотів, кричав: „Причина всьому—прокляті фантазії гуманності. І перед лицем отакого злочину люди сміють говорити про скасування смертної кари! Панове, що це таке, все ще безумство, чи вже злочин? Коли б його впіймати, то треба було б ...“ Він не доказує, що саме мало б статися. Він змовкає й бурмоче щось незрозуміле. Йому бракує слів, щоб змалювати муку, яку треба було б вигадати для убійника.

Пергеляуська в'язниця сповнюється. Інспектор в'язниці не знає вже, куди йому подіти усіх волоцюг, яких щодня приводять йому стражники. Це мусів бути один з них. Кожен, хто не має досить їсти і в кого немає даху над головою, підозрілий. Стражники не багаті на думки: шлях від порушення

громадянського порядку до убивства з метою згвалтування надається їм легким і коротким і тому, гадають вони, в кожному нещасному можна бачити злочинця.

Слідчий ламає руки. Не кожен обідраний заволока годен витримати лайку й стусани жандармів. Безперестанку тягнуть жандарми до нього нещасних старців і тріумфують: „От він! Признався, пане окружний суддя!“ І знову мусить нібито убійник стати перед суддею доктором Дікманом, і той засуджує його за старцювання й безпригульність. Сім хвилин триває розправа для кожного. Чотири тижні ув'язнення, а тоді робітний дім. Як звичайно...

А Фр дріх Менерт? Він не сміє більше удень наближатися до села. Вночі він залазить у самотні подвір'я, краде хліб, м'ясо, все, що треба, щоб жити. Після того знов, як звір, ховається в лісі, з якого вийшов.

Цей звір був колись людиною. Батька свого він не знав ніколи. Зріс він під стусанами матері, одуреної життям. Він рано дізнався, що світ нічого не хоче знати про нешлюбного сина старої проститутки. Спочатку він крав з голоду, а далі тому, що не вмів нічого іншого. І нарешті він крав, бо було приємно показати людям, яких він ненавидів і з розпачем любив, що він розумніший, дужчий і спритніший за них. Коли сталося, що поліцай дав молодому злодієві запотиличника, а ретельний молодий суддя присудив чотирнадцятилітнього хлопця на три тижні в'язниці за крадіжку з кишені, життя його цілком визначилось. Турботам держави, побоєві і довгим молитвам у виховному домі вже не трудно було зробити з вихованця притулку Фрідріха Менерта людину, в маленьких очах якої горіло загрозливе полум'я. Випущений на волю плеканець виправної колонії, якому ніхто не хоче давати роботи. Крадіжка, щоб не вмерти з голоду,—і „кількаразово покараний поденний робітник“ Фрідріх Менерт іде на битий шлях, виштовханий з людського товариства, голодує, мерзне, тікає від жандармів, коли-не-коли робить у селян...

Один раз ще спинилося це швидке падіння. Один раз ще здавалося, що Фрідріх Менерт може ще стати людиною, громадською. Це було тоді, коли сільсько-господарський робітник знайшов кохання рябої, маленької селянської наймички. Звали її Софія, і вона так любила Фрідріха Менерта, що його очі за кілька тижнів втратили свій похмурий блиск. Іноді він навіть посвистував при роботі, і Софія була перша, хто почув, як з уст цієї людини зірвався грубий сміх. Вона злякалась того сміху: він брентів, як прокльони, бо Фрідріх Менерт мусів ще навчитися сміятись...

Тоді сталося, що жандарм одного дня розпитував у селян про „цього Фрідріха Менерта“. Недовірливий селянин, що взяв наймита з битого шляху за платню й хліб, спитав про причину незвичайної цікавості. Чому ж жандармові не попере-

дити по-приятельському селянина, чому не сказати йому, що Менерт був уже раз покараний? Чому б йому не порадити селянинові добре поглядати за цим чоловіком? Жандарм повинен дбати за порядок у своїй окрузі. Покарані люди завжди небезпечні. Вони можуть стати рецидивістами, можуть украсти, підпалити, а жандармові тоді біда. Покараних людей слід держати під контролем. Хто хоч раз мав конфлікт із законами, від того можна сподіватися, що він і вдруге і втретє підпаде карі. Кішка не кине ловити мишей, жандарм це добре знає.

Селянин відправив непевного наймита, й Фрідріх Менерт знов тинявся по битому шляху. До його зненависті до всього людства приєдналася тепер розпачлива зненависть до жінки: Софія залишилася й далі у дворі селянина, вона не хотіла знатися із колишнім арештантом...

Чи не може це все піти на добре? Чи не може він забути свою зненависть і знов навчитися вірити у добрість людей? Можливо,—коли б не ті ночі у робітних домах і в'язницях. О восьмій годині вечора гасять світло. Десять годин сну — тяжке завдання для здорової людини, а для в'язня це жорстокість, мука...

„Встановлення раннього нічного спокою в карних закладах конче потрібне поперше для того, щоб зберегти порядок дому. Подруге ж, такі години між погашенням світла й засипанням надзвичайно добре впливають на психіку в'язня. Чого тільки не передумає людина, перед якою проходить її загублене життя і вона може вперше дослухається до тонких голосів сумління, що прокидається в ній?“

Чиновник міністерства, що так писав, не знав, що відбувається в душі такої людини. Але Фрідріх Менерт знає це, а з ним і тисячі його товаришів по стражданні, в яких самотня камера убила останні добрі наміри.

Восьма година вечора. Влітку це майже ще день. Качаєшся неспокійно на твердих нарах і тонкими змислами в'язня не бачиш, а чуєш, як настає ніч. Ти сам. Ти ув'язнений. На світлому небі літнього вечора перехрещені прuti ґратів у вікні камери. Мури відокремлюють від життя. Вони надто товсті, щоб роздерти їх нігтями, й надто тонкі, щоб не чути, як поруч тебе перевертається на своїй постелі такий самий в'язень і стогне у жахливій самотності.

Що ж діється в душі такої людини? В'язень робітного дому не має душі. Він повинен мати сумління, а завдання державних органів, що виконують постанови суду — будити це сумління дбайливим і повним любові доглядом і не давати йому заснути.

Що діється в душі таких людей? Вони ж іще люди, з них не вимучили всіх властивостей людської істоти. Вони ж іще можуть думати. І вони думають. У тисячах камер у ці тихі години встає загрозливе питання: „Чому?“ Над густою плута-

ниною муки й туги за любов'ю, жадоби життя й занедбаності, дитячого плачу й скрегочучого гніву, гордоців і упокорення повстає думка, з'являється втіха позбавленого прав, насолода помсти...

Восьма година вечора. Взимку темряву дірки в мурі прорізує ясне світло прожекторів, що сповнюють двір жорстким, злим світлом. Воно їсть очі, розпалює болящий мозок. Є час подумати про помсту, і про неї думають, і неспокійний сон сповнений кривавим хмелем розплати, втіхи від судорожної муки тих, кого вважають винними. А винні всі: коректний директор в'язниці, присадкуватий тюремний священник, у мозку якого параграфи тюремного статуту і біблійні тексти переплелись у тканину співчутливої жорстокості, тюремний сторож, заклопотаний думками про свою невірну жінку, суддя, ворог, жінка, людність, усі усі...

Що ж воно діється в душі цих людей?

Фрідріх Менерту сорок п'ять років. З них двадцять років він животів за товстими мурами. Двадцять років його ночі були отруєні їдкою отрутою думок, поки жадоба помсти не поглинула всього, що в цій людині ще було подібного до людини.

Хто має досить сміливості, щоб вирішити, чому ж на лісовій дорозі у Пергеляуському міському лісі темна пляма потроху блідне в останньому промінні осіннього сонця? Кулю штовхнули й вона покотилася вниз по нахилій площі. Так поволі котиться життя людини до безодні...

В один з вогких осінніх вечорів, коли Фрідріх Менерт зрібає собі постіль з в'ялого листя у лисячій норі, у Пергеляу сидить у себе суддя д-р Дікман і працює. Зелена лампа, чай з ромом, цигарки. Його думки відходять від актових листів. Чимраз частіше підходить, підводиться і робить безглузді речі. Він у п'яте за цей вечір мие руки. Дзвонить до служниці. Її звати Анна. Її тіло тепле й рум'яне. Він говорить із нею кілька слів і так чудно дивиться на неї, що дівчина ніяковіє. Він бере себе в руки й замовляє другу порцію чаю. Та вперед того, як дівчина приносить чай, він зриває з гвіздка свій капелюх і біжить на вулицю.

Восьма година. Тепер би піти до „Золотого Янгола“, тоді усе було б гаразд. Інакше — ні. Дікман цього вечора не піде до пані фон-Норден. Цього вечора, коли ландрат¹ у службових справах поїхав у Берлін і повернеться аж за два дні, Дікман цього не зробить. Цього буде! Дікман цього не зробить! Він піде до „Золотого Янгола“.

За освітленими вікнами готелю лунає гамір і сміх. Уже віддалека чути дух сигар і пива... Хіба ще піти трохи прогуля-

¹ Ландрат, урядовець, керівник місцевої (окружної) управи в Німеччині. Прим. перекладача.

тися. Дікман надто мало гуляє, він помітно товстішає. „Золотий Янгол“ не вабить. У Меланії тепер горить лампа під жовтим шовковим абажуром. Там пахне чистотою й бузковим милом. Її стегна м'яко й важко коливаються, коли вона йде через кімнату. В такі хвилини доводиться швиденько одводити очі. Іноді вона облизує кінчиком язика повні напіводхилені губи...

Ні! Дікман цього не зробить. Це—свинство! Замужня жінка. Порушення шлюбу, святість шлюбу... Але по суті він дуже самотній. Не можна ж вічно сидіти в „Золотому Янголі“. Не можна вічно у фраку й білому жилеті вести розмову з парадно вбраними жінками. І без того багато вже було вечорів, як оцей, коли Дікманові доводилося неспокійно бігати по вулицях.

Фіртка у сад одчинена. Власне, Дікман хотів тільки раз легенько штовхнути її, щоб подивитися, чи вона й справді відчинена. Але вже пісок рипить під його ступнями на садовій доріжці.

У крайній кімнаті світиться. Дікман розчепірює руки й стискає їх у кулак: тепер би треба...

Прикрий дзвоник. Ще є час. Ще можна швидко повернутися назад, пробігти дорогу до вулиці—але він уже чує кроки на сходах. Пані фон-Норден одчиняє сама.

— Не може бути! Пан суддя! Як це мило з вашого боку.

Дікман схиляється до її руки.

Меланія фон-Норден сміється, як дурна, й наче квохучи:— Служниці пішли у місто,—так. Мають відпуск сьогодні. Я вже хотіла лягати... Та ні, ні—проти стує вона обурено, коли Дікман показує намір піти назад.—Ні, увіходьте ж, ще встигнемо випити по шклянці червоного вина.

Повітря домів отруєне: крізь віконниці, в освітлені лампами кімнати, на сходи, у всі кутки прокрадається жах. „Убивство“—цей крик лунає по вулицях і розбивається, як різке шепотіння, об мури домів...

Меланія фон-Норден здригається. Вона сидить у кутку кушетки й тупо всміхається:—Я так вдячна вам, що ви прийшли, Дікмане. Знаєте, я тепер завжди так боюся... При цьому вона труситься і підтягає коліна до підборіддя.

Голос Дікмана у цьому затишному покої бренить надто голосно. Він сам це відчуває і починає говорити тихо, сердечно. Червоне вино у шклянках...

— Та пийте ж.

Дікман п'є.

Пані фон-Норден глибоко зітхає:—Я ввесь час думаю про бідну пані фон-Зелов. Чи багато їй довелося страждати?

Дікман цього не знає. Це важко рішити.

— Коли б цього негідника впіймати, треба б його...

— Еге ж,—каже Дікман.

Йому недобре сидіти. Він хотів би встати, пересісти он на той стілець. Але він боїться, щоб не штовхнути при тому Меланії. Він залишається сидіти так, смішно притиснувши руки до тіла. Найкраще було б бути десь далеко звідси.

— Власне, це жах,— боязко шепоче пані ландратова.— Ідеш собі спокійно гуляти і раптом огака звірюка... Просто не можна зрозуміти, як чоловік може беззахисну жінку... Вона ж не могла боронитися, Дікмане!

— Напевно, ні.

— Я гадаю, що жінка, взагалі, беззахисна...

Дікман гадає так само.

Язик Меланії гостро облизує губи. Вона втягає голову й посміхається:— Може чоловік розуміє це краще?— питає вона.— У кожному чоловікові врешті десь таки захований дикий звір, хіба не правда?

Дікман ще мало думав про це. Але він надто ввічливий, щоб суперечити. Він старається відповісти на питання:— Само собою зрозуміло, у кожному чоловікові— звір, загнuzданий умовностями, звичаєм й мораллю. Ви маєте цілком рацію, шановна пані.

— Бачите,— каже вона задоволено й тоді обое довго мовчать. Перед очима Дікмана крутиться червоний туман.

— Скажіть, Дікмане:— Ви могли б побити жінку?

Побити жінку? Дікман ще не бив жодної жінки. У його колах не б'ють жінок. Він кидає на Меланію погляд, вона одводить очі. Дікман важко дихає, тоді з напругою, голосно каже:— Так, міг би.

Обличчя Меланії заливається густим рум'янцем. Вона не знає, куди подіти руки. Вона стискає їх поміж колінами... Тоді дзвінко сміється.— Та ви небезпечний... зовсім небезпечний чоловік, Дікмане.

Підлещений Дікман сміється.

— Мені здається, що ви могли б, чого доброго, жінку...

Пані ландратова перелякано відкидається назад.

— Я... мені здається, що ви могли б, чого доброго, жінку... Та вас треба боятися, Дікмане!

Вона хоче зірватися на ноги, послизається, її тіло важко падає на коліна Дікманові. Він хапає її. Шовк з різким шелестом рветься.

Руки стискають м'яке, пругке тіло, зуби впираються в кругле плече... Стогне, сопє...

— Ах, який ти дужий!..

Лісова дорога в Пергеляуському лісі. Убивство. В цих голосних прокльонах, в цій буйній зненависті більше звірячого, ніж у тому злочині... В руках Дікмана тремтить божевільне бажання вп'ястися пальцями в цю білувату, гладку шию, здавити її... „Зроби це! Зроби це!“

Він відсахується у дальній куток кімнати. Червоний туман

спадає. Меланія лежить, усміхаючись, на кушетці. Її груди здіймаються бурхливо. Очі заплющені.

— Іди ж до мене,—шепоче вона.

Уночі пізно Дікман вертає додому. Паралізуюча млявість його членів зникла. По тихих вулицях передмістя лунає весело пісня: „Коли я здалеку бачу хатку, де спить люба дівчина, я завжди співую їй пісню...“

Він стоїть над озером і радісно дихає гострим ранішнім повітрям. Його погляд тихо спочиває на протилежному боці озера...

По той бік озера, за десять кілометрів звідси, лежить звір у лисячій норі. Його руки впираються пазурами у листя постелі. Крик, стогін.

Звір скрегоче зубами, кусає навколо себе, поки пісок тріщить у нього в роті й судорога його тіла переходить у задубіле знесилля...

Дружина ландрата фон-Норден засвітила електричну лампу коло свого туалетного столика. Світло її неприємно змішується з раннім ранковим світлом. Вона всміхається. На її плечі горить червона виразка від укусу. Вона обережно намазує кремом болюче місце й щасливо бурмоче: „Та він просто звір“...

Звір,—думає засипаючи і суддя Дікман і позіхає. У кожному чоловікові криється звір. Загнузданий звичаєм, умовностями й мораллю. Дікман повертається на другий бік.

Ранком другого дня, що встає із туманів, дванадцятилітня дочка сільського хазяїна Беме Грета йде у ліс по гриби. Опівдні знаходять її труп коло борозни. По обіді впіймано бродягу, його виказує одяг, заплямований кров'ю. Увечері два жандарми приводять цього чоловіка у Пергеляуську в'язницю, його обличчя пошматоване ударами розлютованих селян.

Крик жаху міста Пергеляу мішається з тоном пересиченого задоволення. „Піймали його!“ Обер-прокурор Лінде й слідчий Зольман працюють гарячково. Громадська думка і слухати не хоче про відкладання процесу. У Пергеляу не розуміють, що має юстиція досліджувати у цьому випадку, ясному, як сонце. Чоловік убив жінку й бідну малу дівчину і признався в злочині... Чому не тягнуть його просто до ешафоту і не відтинають йому голову?

— Ви вже бачили його?—питають колеги в судді Дікмана. І йдуть із ним до в'язниці. Тюремний інспектор, негайно покликаний одним із службовців, надувся з пихи:---Само собою, само собою, я проведу панів...

Другий поверх, камера № 37. Інспектор вискакує вперед і відсуває прозірку, в яку можна заглянути до камери.—А ну, встаньте лишень!—кричить він крізь замкнені двері. Тоді рухом руки просить увійти, наче власник балагану.

Дікман наближає око до прозірки. У камері стоїть чоловік у синій арештантській одежі, що висить на ньому, як мішок. Дікман повний інтересу,— так от як виглядає подвійний убійник-гвалтівник, і відходить. Пани колеги так само хочуть оглянути Фрідріха Менерта.

Тюремний інспектор не гамується...—Чи не хочуть панове увійти? Чи досить тут світла? Чи панові судді видно? Світла досить і пан суддя може цілком спокійно розглядати чоловіка, Фрідріха Менерта, що як звір у клітці, нерухомо, мов задубілий, стоїть у своїй камері, одвертаючи обличчя від гострих очей судді.

Окружний суддя Крюгер одвертається. Хитає головою й щось бурмоче сам до себе.—Ви щось кажете?—ввічливо питає Дікман.

— Він має вигляд цілком звичайної людини,— каже розчаровано Крюгер,— і згається, що він чимось занепокоєний...

— Ти бачив його? Який же він? Ну, відповідай же! Чи не можна б і мені його побачити?—прищепливо питає Меланія у найближчий візит Дікмана.

— Він має вигляд цілком звичайної людини,— хоче сказати Дікман але лякається цієї звичайності. І ось він розказує про опукле чоло, про похмурий погляд, про подібні до пазурів руки убійника, про лапаті вуха, сидлуватий ніс...

— Він великий? Більший від тебе? Молодий? Та скажи ж! Мабуть, дуже сильний, га? Не можна сказати? Ти бачив його тільки через прозірку, що в дверях камери? Так можна все бачити, еге?..

Дікман охоче дає відповіді на всі запитання. Раптом він спиняється:—Що тобі?—питає він, і пані фон-Норден каже:—Я уявляла його собі інакше. І після маленької паузи додає, значучо зітхаючи:—Бідна пані фон-Зелов... І бідні, бідні батьки.

Дікман даремно питає себе, чому вона така поривчата.

— Цей чоловік—цілком нормальний?—допитується вона.

— Коли чоловік забив жінку й малу дівчинку, він не може ж бути нормальним,—вихоплюється в Дікмана.

— Коли він ненормальний, то його не можна й покарати, адже ж правда?

Стій, Дікман сказав нісенітницю:—Нормальний й карно-відповідальний—величезна ріжниця. Я хочу сказати: коли цей чоловік забив двох людей, то я гадаю, що він мусить бути у чомусь дефективний. Адже розумна людина не зробить такого. Але все ж він мусить відповідати за свої вчинки!— каже Дікман енергійно.—Це ж цілком ясно!

Але він сам знаходить, що це не так то вже й ясно. У кожному чоловікові десь криється звір...

Стій! Що це він думає? Дікман неспокійно відкашлюється і застигає у втішній свідомості, що він не покликаний нести

світло в темряву людської душі. Він добре знає й хоче знати тільки єдине: суспільство треба захистити від таких людей, як Фрідріх Менерт. Чи його на ціле життя посадять у в'язницю чи у божевільню, чи, ще краще, знищать, викреслять із списку живих — єдине питання, що виникає в зв'язку з Фрідріхом Менертом.

— Ти вже хочеш іти? — ніжно воркує Меланія. І Дікман лишається.

Що значать муки живої істоти? Смертельний жах забитої жінки? Останній, жахливо свідомий погляд згвалтованої дитини? Почуття цілковитої самотності Фрідріха Менерта?

Нічого, нічого; млин меле, жорна повертаються. Усе йде своїм ходом. Скажену собаку забивають, але подвійний убійник-гвалтівник — не скажена собака. Він щось більше: жахливо спотворений образ людини. Його життя цінне. Його життя не належить більше йому самому. Його життя є матеріал для розглядання, його смерть повчальна демонстрація...

Тюремний вахмістр Штермер встигає в останній момент зняти в'язня з мотузки. Ні: він не вагався ні секунди, чи залишити йому цього чоловіка висіти на віконних ґратах у петлі, скручений з нічної сорочки, чи варто рятувати це життя.

Ні одного моменту він не вагався. Варто. Життя Фрідріха Менерта стало таке цінне, що коло нього клопочеться лікар, що його кладуть у застелене свіжою білизною ліжко, вливають в нього коньяк, роблять штучне дихання... І ось заволока лежить у чистій постелі. Ще кілька тижнів тому він уночі згрібав собі в лісі листя на постіль. Але тоді до його рук ще не прилипла кров двох людей. Тоді його життя ще нічого не значило. Тоді ніхто за його не турбувався — сьогодні його життя таке цінне!

Обер-прокурор Лінде турбується за нього і питає в лікаря, чи в'язень перенесе наслідки свого замаху на самогубство й зітхає з полегшенням, почувши заспокоїливу відповідь: — Не бійтеся, пане обер-прокуроре...

Так — обер-прокурор боявся, щоб це цінне життя не вислизнуло з його рук.

Святість життя над усе, — подвійному убійникові-гвалтівникові з цієї причини дають навіть казенного оборонця. Черга офіційної оборони в Пергеляуському суді припадала радникові юстиції Детлефсену. Але він одмовляється, він надто шляхетна людина, щоб захищати отакого мерзотника. Таким чином на оборонця Фрідріха Менерта призначають адвоката д-ра Герцмана.

Цей факт викликав загальну веселість. Раділи, що маленький Герцман мусить обпекти собі пальці об таку справу. Власне, йому нічого більше не можна закинути, як те, що він — єврей. Але в Пергеляу цього досить, щоб дискредитувати людину. Ніхто не може зрозуміти, що змушує адвоката

залишатися в Пергеляу, не зважаючи на всі явні й таємні напади, не зважаючи на глум і зневагу. В кожному разі він це робить—залишається і стає посміховищем, беручись за справу Фрідріха Менерта дуже ретельно. Можна навіть подумати, що він вважає подвійного убійника-гвалтівника невинним.

Що треба дослідити душевний стан обвинуваченого, це вимога справедлива, якій ніхто не може заперечити. Радник Брунке, пергеляуський судовий лікар, дістає це доручення, і ніхто не сміє закинути йому, що він легко ставиться до свого важкого обов'язку.

У камеру Фрідріха Менерта три дні поряду з'являється говіркий, дужий і здоровий на вигляд чоловік і пробує з ним розмовляти. Не на діловому віддаленні, як слідчий, але з настирливою фамільярністю, перед якою в'язень недовіркою відступає.

О, це нічого! Судовий лікар Брунке приїде знов, йому ж за це платять. Сьогодні п'ять хвилин, завтра п'ять хвилин і після завтра п'ять хвилин—цього цілком досить, щоб дістати психіатричне уявлення про убійника Фрідріха Менерта. Цього досить, щоб на чотирьох машинних сторінках навести вичерпуючі докази, що обвинувачений безумовно мусить відповідати за свої вчинки. Певні ознаки дегенерації безсумнівні, але про виключення доброї волі в його вчинках не може бути й мови.

Судовий лікар цілком здоровий чоловік. Він невисоко ставить цих сучасних психіатрів, що з усіх можливих симптомів хочуть робити висновки про психічні порушення. Це просто моральне розслаблення. Треба ж десь провести межу, інакше те, що взагалі можна розуміти, як гарні вчинки, заплутається до такої міри, яка загрожуватиме охороні суспільства. Фрідріх Менерт нормальний і радник медицини Брунке цікавий би був подивитися, хто може заперечити щонебудь проти його висновку.

Цей адвокат Герцман! Цей єврейчик! Радник медицини пиниться з лютості...—Чого хоче цей чоловік? Дослідити в громадському закладі душевний стан цього мерзотника. Та це ж... Це просто тактика відволікання і більше нічого. Коли я кажу, що чоловік нормальний, то значить він нормальний, панове!

Панове з суду йому безумовно вірять. І обер-прокурор іронічно підводить брови, коли дізнається про клопотання оборонця. Та все ж він мусів зробити доповідь генеральному прокуророві про справу Менерта, і йому не залишається нічого іншого, як приєднатися до цього клопотання. А жалко, чергова сесія суду присяжних почнеться за шість тижнів, і до того часу можна б чудесно впорядкувати цю справу, а тепер... Хто ще думає про Фрідріха Менерта? Або про вбитих? Боротьба між радником медицини Брунке і адвокатом

Герцманом цікавіша й за нею слідкують із спортивним захватом. Лають оборонця й підбадьорують радника медицини, співчують прокуророві й хитають головами на неприпустиму цікавість генерального прокурора. Спогад про жахливість події блідне. Фрідріх Менерт зробився незначним приводом до юридичної комплікації, та й усе.

За кілька тижнів убійника Менерта, закованого в ланцюги, у закритому авто перевозять до окружної божевільні. Оборонець переміг.

Що ж з Фрідріхом Менертом? Чи він мочиться в постіль? Чи хворий на сифіліс? Чи на манію переслідування? Чи є які ознаки, що він мав якусь органічну хворобу мозку? Страждає афективністю, надмірною депресією? Психіатри окружної божевільні докладають усіх сил, щоб розгадати загадку Фрідріха Менерта.

Кінець-кінцем вони знижують плечима: чоловік здоровий, як риба в воді. Один молодий асистент лікарні знаходить вислів „сексуальна потреба позбавленого прав“, і цим пояснено вбивство двох людей. Слова носяться вихором у повітрі і всі заспокоюються на тому, що загадку принаймні точно списано й заведено у спеціальну наукову термінологію. Образ убійника-гвалтівника розкладають на тисячу дрібних мозаїчних частинок і знов складають. І от виникає знову образ, але це вже не образ Фрідріха Менерта, а якого завгодно чоловіка, що міг би бути почтмейстером, суддею, або професором психіатрії. Тисяча інших людей подібні до нього, до дрібниці, а проте ніколи не стають убійниками-гвалтівниками.

Що ж з того? Так зручно й приємно сховатися за велику таємницю, приписати відповідальність за все, що сталося, якій-небудь загадковій силі й сказати: „свобода волі“, або „придбаний садизм“. І професор, що курячи сигару диктує друкарниці свої висновки, ніколи не здригнеться перед оголеною жорстокою правдою й не спитає себе, хто винен у тому, що ця людина стала такою. Ніколи він не стане, досліджуючи вчинок іншого, бити себе в груди і казати: „Моя провина!“

— Тому в абсолютній згоді з усіма авторитетами судової психіатрії, я приходжу до висновку, що набутий садизм ніколи не може бути причиною для сумніву у свободному визначенні волі злочинця, при заподіянні злочину. Коли б не стояти на цьому погляді, це означало б неможливість взагалі карати якийнебудь сексуальний злочин...

А цього, розуміється, не мусить бути. Професор не тільки лікар, він також людина і громадянин, і як такий, має свої цілком певні погляди на діюче карне право. Він не буде потурати вигадкам, що молодші колеги видають тепер за фундаментальну мудрість. Злочинець є злочинець і мусить бути покараний, коли він не є божевільний. Фрідріх Менерт не божевільний.

Тому убійник-гвалтівник сидить на лаві у Пергеляуській в'язниці. Другий поверх, камера № 37. Абож він неспокійно ходить туди й сюди. Три кроки вперед, три кроки назад. Тимчасом готуються планово, не хапаючись, остаточно захистити суспільство від вовкулака.

Суддя доктор Дікман знає результат лікарської експертизи. Але вся ця справа безпосередньо до нього не стосується, він тільки поділяє загальне переконання, що суспільство треба захистити від таких bestій. І не можна вимагати, щоб він мав ще дальші думки. Розуміється, бувають іноді хвилини, коли Дікмана мучить якийсь неприємний неспокій, як от зараз, коли Удо фон-Греден у „Золотому Янголі“ меланхолічно уболює за долю Фрідріха Менерта.

Треба знати Удо фон-Гредена. Цей власник майорату грав у Пергеляуському товаристві з грацією й успіхом ролю клоуна. Розумніший, але не такий щасливий, як його товариші по стану, він дозволяє ставитись до себе не дуже серйозно. Часто він висловлює вражаючі речі, очевидно, з єдиною метою: сказати щонебудь вражаюче. Ніколи не можна знати, чи він говорить серйозно чи жартома. Але добре відомо, що він зовсім нездібна людина: він до того дохазяйнувався в своїй маетку, що дворянство приставило до нього управителя. Отже, йому нічого робити як їздити верхи, при покупках у пергеляуських крамницях торгуватися з продавцями за кожний пфеніг і похмуро пити пільзенське пиво у „Золотому Янголі“.

— Так,— позіхає пан фон-Греден, нескромно почувши, що процес Менерта відбудеться за кілька тижнів. Так,—власне шкода. То все ж таки сталася якась подія. Наше старе гніздо почало прокидатися. Варто було жити. Сенсація, великий жах, невідомий вовкулака, демон з первісних часів, що вихопився з лісів, щоб сповнити жахом світ. А тепер? Нікчемний волоцюга, незадоволена сексуальна потреба позбавленого прав, буденна обстановка суду присяжних. Суд присяжних має честь представити: чоловік, що вбиває жінок. Так, власне кажучи, шкода, що все це мусить так нікчемно й ганебно скінчитися. Удо фон-Греден приязно киває Дікману:

— Хіба ви не згодні зо мною?

Дікман голосно відкашлюється. Він приймає офіціальну позу:—Ви забуваєте, пане фон-Греден, що тут двоє людей убито по-звірячому.

— Розуміється, розуміється!—Греден вклоняється з пошаною:—Ну, і що ж? Чи обидві бідні істоти від того знов відживуть, що їхнього убійника скарають на горло, колесують чи четвертують?

Дікман ніяково всміхається:—Коли так аргументувати, тоді взагалі не треба ні карного закону, ні кари, пане фон-Греден.

Удо фон-Греден важно підіймає брови:—А хто вам каже, що я вважаю карний закон необхідною частиною життя?

— Я не припускаю, що ви говорите серйозно, пане фон-Греден. Оборона суспільства від озвірілих істот...

— Ви! Будьте обережні!—попереджає Греден, підіймаючи долоню.—Будьте обережні з озвірілістю людини. За ваше здоров'я! Та пийте ж, Дікман. Так, що я хотів сказати? Ага, озвіріння людини. Знаєте, Дікман, я бачив уже стільки людей-звірїв, що я сумніваюся, що є взагалі люди. Так!.. Греден мовчить у задумі.

— А що це має спільного із справою цього убійника-гвалтівника?—розбуркує його Дікман.

— Правильно, я хотів вам розказати кілька історій, дещо з моїх спогадів. На війні я був адъютантом при одному штабі армії у Македонії. Там був у нас один австрійський ерцгерцог. Мали повішати чотирнадцятилітнього хлопчика за шпигунство. Ви, певно, знаєте, що при наглій смерті, як гадають, у вмираючого бувають полюції? І от увечері, напередодні страти, його королевська високість б'ється з корпусним лікарем об заклад, чи буде це у чотирнадцятилітнього хлопця. Його королевська високість виграла: корпусний лікар встановив це на трупі повішеного. Так!... Ваше здоров'я, Дікман!

— А справа Менерта?

— Еге. Р. ку 1917 я був комендантом міста на Палестинському фронті. Там була мала арабська дівчинка тринадцяти років, звали її Над'е. Ім'я—фонетична оргія. Вона була моя любовниця, Дікман. Часто бувало, що я її бив. Просто так, без причини. Я бив її ніжно й меланхолічно. Я по-звірячому бив її і міг би плакати з нею просто від суму. Так ось вона як...

— Я вас не розумію...—Дікман справді не розумів. Цей Греден просто свиня...

— Ну, але я ж свиня,—приязно киває Греден на думки Дікмана. Озвіріла людина, так би мовити. А проте я одставний ротмістр, моя орденська пряжка вісімнадцять сантиметрів завдовжки, і мої поденники кажуть мені: „милостивий пане“. А коли той ерцгерцог помер, найсвятіший папа прислав з Риму співчутливу телеграму. Так ось як воно буває!

— Божевільний!—каже енергійно Дікман і сідає до сусіднього столу. Його час надто цінний, щоб дозволяти дурному Гредену заважати йому. Цьому чоловікові місце у божевільні...

Але Фрідріху Менерту там не місце. Роздумування про злочин є божевілья, а самий злочин ні: це мусить бути покарано смертю. Законно і в ім'я народу...

Дікман прогоняє думки про убійника-гвалтівника. Але один дрібний випадок, зовсім незначна подія раптом захоплює його знов у вихор неспокою й сумніву.

— Вам щастить,—каже заздро повітовий суддя Вольф, почувши, що повітовий суддя Дікман звільняється від своїх обов'язків при повітовому суді Пергеляу і призначається за-сідателем суду присяжних при окружному суді.

Так, Дікману пощастило: радник окружного суду Флейшер, що мав бути засідателем суду присяжних, несподівано занедужав, а голова окружного суду доктор Поссельт добре ставиться до Дікмана. Не тому, звичайно, що Дікман має деякі зв'язки у колах, у яких доктор Поссельт не така значна величина, якою він являється у Пергеляу. Ні, доктор Поссельт бачить у Дікмані втішний тип сучасного судді, ретельного, діяльного, приязного, з доброго роду, зовсім не чванливого... Є багато причин, які примушують його дати змогу цьому молодому судді всебічно обізнатися з німецьким судочинством.

Гольвег, що як старий карний суддя уже багато років є майже незмінно засідателем у суді присяжних, посміхається, вискалюючи зуби і стовбурчачи вуси:—Отже ми з вами тепер колеги. Радий надзвичайно...

Радість Дікмана з приводу очевидної переваги далеко не безжмарна. Він невиразно побоюється, як би це не ускладнило й не порушило його легкого, радісного життя. Дивно, що якраз останньої ночі він знов бачив той чудовий сон, що його лякає. Він з тим більшою тугою чіпляється за незатьмареність свого життя, чим більше відчуває, що воно вже давно носить у собі зародок майбутнього неспокою.

Бо з тієї ночі, перед убивством маленької Грети Бем, на ньому висить наче олив'яна вага. Меланія фон-Норден є початок і кінець його думок. Усе частіше ходить до неї Дікман, усе частіше покидає для неї ресторан, і ландрат уже не каже йому більше: „Розваж трошки мою дружину“. Навпаки, він тепер особливо сердечно ставиться до нього й усякими можливими способами дає йому зрозуміти, що він ні про що не догадується. Стороннім він говорить про Дікмана, як про „нашого любого друга дому“, і вдає, що не помічає укритих посмішок, які викликає такими декламаціями у своїх розмовників.

Дікманові це неприємно. Але що сталося, те сталося. Меланія не боїться приходити увечері до нього, коли він кілька днів не буває в неї. Вона дорікає йому, доводить до лютості дурними сценами ревнощів. І Дікман, коректний, ввічливий радник суду, грубо лається, не досягаючи тим своєї мети. Пані фон-Норден посміхається задоволено й весело:—Ти поводишся, як справжній любовник, милий друже, каже вона щасливо й горнеться до нього. І Дікман, надто стомлений, щоб оборонятися, відчуває, як ця жінка його змінє, розбуркує сльозами та поцілунками всі грубі інстинкти, все темне, що таїться в ньому. Його вибухи гніву, його розпач, холодна жорстокість у поведінці з нею, злісний шал його обіймів—

це більше не він, це якась друга людина, якої він боїться і вчинки якої він розглядає з болючим незадоволенням. Вона всміхається, цілує його й дає йому дивовижні пестливі ймення: „Мій маленький любовник“, — каже вона, — „мій дикий звір“...

Часто Дікман буває сумний і згадує давноминулі часи. Думає про те, що кохання не є щастя й питає себе, чому в кожній радості стільки страху й огиди.

Проте, при студіюванні актів „Менерт, § 211“ — ні одна жилка не б'ється швидше в Дікмана. Від його темних почуттів немає мосту до звіря, що у клітці пергеляуської в'язниці неспокійно бігає взад і вперед, або тупо, як скам'янілий, годинами сидить на лаві і був колись людиною, як і ми. Коли перед очима Дікмана проходить це життя, тоді його власне життя поринає в ніщо, згасає й такий уже чоловік Дікман, що він навіть гордий з цього. Переконання, що тут, у людській громаді, уродився звір, якому чуже всяке людське почуття, не порушується особистими переживаннями радника суду Дікмана. Цього не повинно бути: Дікман об'єктивний, він не повинен змішувати своє маленьке „я“ з величністю закону...

Суд присяжних.

Шість урочисто вбраних чоловіків стоять у кімнаті для нарад: пергеляуський бургомістр, директор Фейге, власник майорату, поміщик, старший майстер пергеляуського цеху пекарів і секретар магістрату. Мужі чесні й правдиві. Мужі, блакитні очі яких над червоними щоками дивляться в світ. Мужі, що чудово сплять, люблять пиво і ніколи в світі не зазнавали голоду чи мук сумління. Мужі, ідеали яких ті ж самі, що й трьох суддів: страх божий, любов до батьківщини, маленьке майно, вірна жінка й добрі діти, що з гордістю можуть дивитись на свого чесного й шановного батька.

Ці шість мужів втілюють голос народу, який виголосив свій вирок Фрідріху Менерту.

Народу?

Багато років між присяжними пергеляуського суду присяжних не було ні одного робітника. Ніхто не бачить у цьому несправедливості. Ніхто не сміє сказати, що думка присяжних не є голос народу, а погляд вузько обмеженого класу населення, визначений тисячею впливів, що не піддаються контролю. Ці „мужі з народу“ у своїх присудах мусять дати голос своєму серцю, а не своєму юридичному розумові.

Повітовий суддя, що складає список старшин і присяжних, є ретельний до своїх обов'язків і чемний суддя Вольф. Основний принцип його при виборі присяжних — запорука правильного суду. Ніхто не контролює його, ніхто не сперечається з ним про те, що може коли-не-коли слід було б притягти до цих почесних обов'язків якого робітника. Та що ці люди

розуміють? Розумні, освічені люди-найкращі присяжні: коло їхнього життя таке саме, як і у вчених суддів, немає різниці думок, нарада відбувається швидко, справа суду процвітає. Один підприємець, двоє аграріїв, двоє урядовців і забагатілий міщанин. Голос народу, що повинен бути божим голосом.

Шість мужів складають присягу в тому, що у своїй діяльності суддів керуватимуться виключно правдою й справедливістю. І на їх зворушених обличчях не відбивається тривожне питання, що повинне стояти в початку кожного судження й думання: „Що таке правда? Що таке справедливись?“ Вони носять їх у собі.

Перед цей суд стає той, чиї очі з погрозою й похмуро дивляться на своїх суддів. В задніх рядах люди стають на лави, щоб побачити хижого звіря. Цокають затвори фотографічних апаратів журналістів, олівці рисувальників шарудять по паперу, репортери прикладають долоню до вуха, щоб не втратити жодного слова, що вийде з вуст Фрідріха Менерта.

На устах обвинуваченого гіркий посміх. Ту ж мить усі тлумачать її, як погорду й упертість. Хто ж таки буде давати собі труд розгадати думки убійника, що закінчилися тим посміхом.

Монотонно журкочуть питання й відповіді. Свідки, експерти. Фрідріх Менерт говорить небагато. Та це й непотрібно: всі й так знають, чим скінчиться цей суд. Тільки журналісти незадоволені з його малословності. Кожне слово, якого він не скаже — для них утрата кількох пфенігів гонорару.

Оборонець розпачливо б'ється з експертами, щоб почути з уст їхніх визначення, що все ж таки можливо, що обвинувачений при заподіянні злочину не розумів ясно своїх учинків. Дарма: він натрапляє на гумову стіну, що відкидає його ще раз назад. Він добивається тільки одного, що уста присяжних кривляться у зневажливому подиві: як може освічена людина виправдувати убійника!

Обер-прокуророві легко вести справу. Широким жестом надіває він своє пенсне на короткий ніс, поглажує сиві вуси, випростує свою гарну старечу постать і говорить. Голос його тремтить од зворушення, коли він згадує про вбитих і говорить про святість життя. Рука, що вказує пальцем на убійника, тремтить від обурення, кожне слово його промови гостре, як ніж, його зневага бичує. У обер-прокурора Лінде сьогодні великий день, і він не має наміру пропустити ні одного відтинку своєї ролі. Присяжні й слухачі захоплюються ним, і це мовчазне захоплення підстьобує прокурора до вражаючих зворотів, до глумливих підкреслень, підіймає його до верховин судового красномовства.

Йому потрібний цей подив. Бо це великий муж, одмічений долею: за шість місяців він за вислогою років мусить покинути посаду, і в судорожній напруженості його промови

лежить безмежний страх перед смертельним ніщо, що настане після його одставки.

— ... отже, я прошу вас обвинуваченого за вбивство у двох випадках присудити двічі до смерті й позбавлення громадських прав...

— Пане оборонче!

Доктор Герцман, пригнічений і роздратований, відчуває на собі глумливі й осудливі очі всіх присутніх. Байдуже, що він скаже, бо проти його доказів, що убійник міг заподіяти свій злочин несвідомо, стоять визнання експертів, а це чоловіки в чинах і заслугах з круглими черепами і спокійними очима, а не легковажний адвокат, що хоче визволити убійника від добре заробленої кари. Психоаналіз, задержка афектів, що прориваються у небажаній катастрофі, — усе це міг говорити адвокат, коли йшлося про людину, обвинувачену у меншій провині. Але убійник?

Кров за кров.

Присяжні зовсім не слухають його. Це видно: то один, то другий з них весь час поглядають на зал для слухачів, або на лави для преси, або просто перед собою. Вони не розуміють цих тонкощів. Вони не розуміють і не хочуть їх розуміти.

Перед хвилиною холоду й зневаги, що б'є на нього, адвокат нервується. Він кричить через силу, його обличчя червоніє, він вибився з плану промови, його голос усе частіше переходить у вереск. Що більше він втрачає ґрунт, то грубіше, дужче і гостріше виринається з уст цього маленького чоловіка правда. Адвокат доктор Герцман знає, що не можна одною правдою добитися справедливості й милосердя. А тим, що він тепер говорить правду, він показує, що вважає свою справу за програну.

— Панове, нам кажуть, що тут звір народився у людському суспільстві. Я не вірю цьому. Я вірю в добрість людей, вірю в те, що й цю людину можна було б урятувати, що в її грудях живуть людські почуття. Фрідріх Менерт не звір, він людина, як і ми. Що він зробив, це також і наша провина, провина суспільства, що надто рано відсахнулося від нього, виштовхнуло з свого товариства й чимраз більше зміцнює в нім почуття цієї виключеності. Що зробили ми, щоб перешкодити цим злочинам? Нічого! Обвинуваченого ганяли з одного ув'язнення в друге і результат цих страшних двадцяти років, які він животів у самотній камері — ці злочини. Панове, це не аргумент за його зіпсованість, це є аргумент проти нашої карної системи. Хіба це не наше завдання — добрі сили навіть у злочинця розбуркати й плекати замість того, щоб спокійно дивитися, як зростають у ньому злі сили? Ніколи й ніде цей чоловік не відчував до себе любові, яку чоловік повинен мати до своїх ближніх. Змолodu позначений тавром злочинця, якого вважали пропащим,

зневажений, покинутий, виштовханий — от як зростала в ньому ненависть до людськості. Коли експерти свідчать, що підсудний цілком здоровий, то я кажу: це чоловік, хворий жорстокістю суспільства, що штовхнуло його на жорстокість...

Голос оборонця завмирав в обуреному мовчанні зала. Голова суду Уле поводить бровою. Гольвег тихенько дмухає поперед себе. Коли б достоїнство суду не заважало їм, присяжні хитали б головами на припущення, що вони могли б інакше ставитись до вчинків убійника-гвалтівника, ніж судді, що карають й мстяться.

Нарада: факти, питання про винуватість, міра кари — усе йде так добре, швидко, що не встигаєш опам'ятатись. Голова суду Уле просить присяжних висловитися, і його об'єктивність заглушає почуття обурення й відрази, які ще тремтять у серці цих шістьох людей.

— Отже, убивство в двох випадках, — каже він, закінчуючи. — Цим з'ясовано й питання про міру кари. За вбивство закон знає тільки одну кару: смерть.

Ненависть і огида далекі від цього місця. Після кількох хвилин холодної дискусії суд виходить у зал і оголошує смертний присуд...

Усе сталося так швидко. Суддя Дікман ледве помітив, що й він брав участь у нараді. Йому здається, що чужа людина замість його думала й говорила. „За умисне вбивство з обміркованим заздалегідь наміром закон карає винного смертю“. Це так просто, так ясно, так заспокоює. Немає більше ні темної загадковості, ні жаху, ні сумнівів, коли страшну подію піднести під формулу параграфа. Кров у пергеляуському міському лісі, жахливо свідомий, останній погляд звалтованої дитини, — параграф двісті одинадцятий.

Поважний і зосереджений іде Дікман додому й болюче відчуває, що ця поважність і ця зосередженість неправдиві; щось примушує його думати про подвійний смертний присуд інакше, ніж про один з тих численних присудів, у яких він брав участь.

Увечері цього дня він сидить тихо в своїй кімнаті. Служниця Анна стукає у двері й подає листа, який він неохоче розкриває. „Чому не приходиш?“ — стоїть на листі паперу кольору слонової кості. Ні підпису, нічого...

Дікман лякається. Якесь природне почуття моральної чистоти вдержало його від того, щоб іти до пані фон-Норден увечері того дня, коли Фрідріха Менерта засуджено на смерть. Але що спільного має його відношення до цієї жінки з його обов'язками судді? Нічого. Смішно думати про ці дві речі разом.

Дікман встає й розглядає себе в задумі у дзеркало. Так, це він. Добре вбраний чоловік із свіжим, симпатичним обличчям і спокійними блакитними очима. Ні, ані найменшої по-

дібності не має цей молодий суддя до убійника-гвалтівника Фрідріха Менерта.

Тоді він іде.

За кілька годин він повертається додому збентежений і стурбований: на ньому тяжить спогад про один короткий момент: він стискає руки навколо гладкої білої шиї, в ньому бурхає ненависть до цієї жінки, в чиїх руках він так жакливо змінився, він відчуває в пучках божевільне бажання втиснути пальці у цей шматок м'яса, давити, душити... Її щасливе стогнання, жадібний отвір її рота, що зяє, як огидна рана, на її обличчі, сором, зневага, розпач... Тільки момент, один єдиний короткий момент, тільки-тільки, щоб отямитися.

А другий? Що знає Дікман про той єдиний момент, що вирішив усе у Фрідріха Менерта?

Ніч з дощем і темна. Але навколо Дікмана жаклива ясність, перед якою він стоїть з беспорядною дитячою усмішкою. І він знає, що ця усмішка така сама, як та, що була на устах Фрідріха Менерта.

Зовні Дікман ще той же коректний, молодий радник суду, що був засідателем у суді присяжних, який присудив Фрідріха Менерта до смерті. Але все, що тепер діється з убійником, вражає Дікмана, так наче діється з ним самим...

Присуджений до смерті більше не людина. Це — проблема державно карна. Його життя не належить йому, а є тільки показовий матеріал, предмет педагогічної демонстрації недоцільності злочину і не тільки це: Фрідріх Менерт стає символом Німецької республіки.

У різних ферейнах¹, на бенкетах військових, у парламентах і в міністерських нарадах, — скрізь проповідують уже довгі роки неминуче, необхідне приєднання німецької Австрії до Німецької республіки. Значні вчені юристи перевіряють можливість погодити германське право з австрійським.

По міністерствах юстиції держави й країн сидять численні старі урядовці, крізь мозок яких ще ніколи не промайнула навіть і тінь сумніву у довершеності діючого права. У них добре сумління й тому смертна кара для них — бронзова скеля, на якій стоїть авторитет держави. Мільйон петицій про скасування смертної кари викликають у них ворожі почуття самооборони й презирства.

Та й чи могло бути інакше? Воля народу не є юридичне поняття. У задушливому повітрі конторських кімнат, до яких не досягає буря нашого часу, процвітає тільки ідея державної влади і таємничий радник щиро й серйозно думає, що він є значне втілення цієї державної влади. Він може це думати, бо він знає, що ніколи в Німецькій республіці воля народу

¹ Ферейн — союз, спілка, товариство. Прим. перекл.

навіть у найскромніших заходах уряду не мала вирішального значення.

Майже шістдесят років тому почесні урядовці і вчені імперії засіли вкупі й висловили свій особистий погляд на необхідність смертної кари у книзі карного закону. А закон вічний, він незмінний і було б злочином зламати його...

Голова убійника Фрідріха Менерта, що сидить глибоко на широких плечах, є об'єктом жорстокої боротьби двох принципів. Народ, що сорок п'ять років не інакше турбувався за існування цієї людини, як запираючи її у в'язниці, палко став за і проти Фрідріха Менерта. Патетичні декларації про жорстокість і безглуздя смертної кари, дебати у часописах і парламентах.

І холодна, тонка усмішка, іронічне знизування плечима. Зігнуті пальці стукають уперто по закону. Таємні радники й директори міністерств стоять на своєму й відчувають себе дужими, як ніколи: „Ми ще подивимось!..“

Яка користь з усіх апеляцій до здорового людського розуму? Не можна спинити машину розумними доводами. Рука, що держить підойму, дужча за людську мораль. „Ми ще подивимось“.

Таємні радники прокидаються, ці монтери механізму закону, чия рука керує державним апаратом. Високо над усякою справедливістю стоїть лукавий тріумф: „Коли ми не схочемо, не буде ні людськості, ні справедливості“.

А вони не хочуть.

Чи слід стратити Фрідріха Менерта? Колись вирок про життя чи смерть засудженого лежав у руці ландфюрста. Німецька держава нині республіка, і міністерство країни перебало на себе право помилування від колишнього суверена. Це дає найбільшу гарантію справедливого вирішення таких діл, отже панове міністри втілюють народну волю.

Але зал засідань міністерства добре захищений від гамору зовнішнього світу, і вимогу народу чути тільки, як невиразне буркотіння...

Трьох суддів пергеляуського суду присяжних питають про їхню думку й вони висловлюються однаково, що з огляду на грубість злочинця не можуть рекомендувати помилування його. Завідувателі помилуванням у міністерстві доповідає про справу міністерству і міністерство ухвалює не користатися належним йому правом помилування у справі Фрідріха Менерта, але дати хід правосуддю.

Це відбувається 8 січня 1928 року.

16 січня збирається юридичний відділ ландтагу, і всі знають, що він накаже державному урядові не виконувати у межах республіки смертних присудів, поки питання про смертну кару не буде остаточно розв'язане при обговоренні нового карного кодексу.

Кожний це знає. І міністр юстиції республіки, і його міністерські директори, і референти, генеральний прокурор, уся мурашня, що метушиться коло широкого розвитку справедливості...

А як вони не хочуть?...

Здоровий людський розум наказує дождитися ухвали парламенту. Відкласти до того часу виконання присуду. Елементарна увага республіканських міністрів до бажань народу, що його довіреними вони є, вимагає відкласти справу.

Коли вони не хочуть, тоді немає ні здорового людського розуму, ні уваги до волі народу. Коли зачіпають богоподібність таємного радника і заперечують його невідповідальну відповідальність, тоді гаряче серце й холодний розум утрачають всю силу.

У Пергеляу з великим інтересом беруть участь у нечуваних ускладненнях, викликаних справою убійника-гвалтівника, Фрідріха Менерта.

Радник суда доктор Дікман вважав теж за добре поради державному міністерству не користатися своїм правом помилування. При цьому ні одна жилка не забила в нього дужче. Таємні ниті, що зв'язують його з засудженим,— про них він при цьому не думав. Суддя Дікман є людина, що вміє відокремлювати свої особисті почуття від інтересів справедливості. Він спокійно дивиться назустріч наступним подіям.

Обер-прокурор Лінде холодний до серця. Він знає машину вже сорок років. Він може обчислити можливі дефекти і час, коли їх можна усунути...

Одного дня ще до розв'язання цього великого спірного питання на вузькій лаві, перед кімнатою обер-прокурора, сидить широкоплечий чоловік. Його спокійні карі очі приязно дивляться навколо.

Далі двоє вахмістрів шепочуться між собою й поглядають уважливо на чужинця. Той удає, ніби не помічає цього. Він сидить і чекає, добре вдягнений міщанин, і на його обличчі написані твердість вдачі і статечність.

— Пан обер-прокурор звелів просити...

Двері відчиняються, чужинець зводить до купи підбори й робить коректний поклін. Обер-прокурор підходить до нього короткими швидкими кроками й відкашлюється. Одвідувач звільняє його від неприємності подати йому руку тим, що ставить акуратно в куток кімнати капелюх і парасоль і, стоячи на місці, шанобливо каже:— Я до ваших послуг, пане обер-прокуроре.

— Прошу сідати. Гм... Ви, певно, знаєте, в чому річ? Я можу вважати, що ви готові взяти на себе страту?

Поклін.— Так.

— Отже, справа тільки в умовах. Я призначив виконання

на 13 січня й сподіваюся, що ви 12 січня з'явитесь до мене. Гм. Це наче усе.

— Звичайна такса за страту складає п'ятсот марок, пане обер-прокуроре,— нагадує ввічливо відвідувач.

— Знаю, знаю. Отже, коли хочете, ми зараз складемо умову... Я тут уже склав проект... Ви мене спиніть, прошу, коли б який пункт умови не підійшов вам?... Отже: Обер-прокурор пергеляуського суду. Між власником пральні, паном Шмітке, що проживає у Магдебурзі, і обер-прокурором пергеляуського суду складається така умова: контрагент зобов'язується, поперше, виконати призначену на 13 січня 1928 року смертну кару над робітником Фрідріхом Менертом...

Пункт за пунктом ідуть зобов'язання обох сторін. Ясна, проста справа, при якій немає непорозумінь. Власник пральні виконує страту, держава платить п'ятсот марок.

— Ще що, пане Шмітке?

Власник пральні з сумнівом хитає головою.— Та от, пане обер-прокуроре, спитати я хотів ще... Чи страта таки напевно відбудеться?

Обер-прокурор звизує плечима:— Ще на кілька прохань оборони немає ухвали. Звичайно, я не можу знати, що вирішить карна камера, чи вищий суд у питанні виконання присуду...

Пан Шмітке вільно дивиться просто в очі обер-прокуророві.— Це з приводу витрат,— каже він простосердно... Коли я приїду сюди з своїми помічниками, а страта не відбудеться, хто сплатить мені мої витрати?

— Я не знаю, чи можу дати про це розпорядження — каже обер-прокурор замислений.

— При моїй останній угоді з нейстреліцьким судом мені призначили по п'ятдесят марок за кожен день.

— Так, так. Ну, тоді ще й це впишемо.

Перо писаря скрипить. Обидва підписуються, справа закінчена.

— Можу я одержати свої рекомендації?— питає ввічливо пан Шмітке.

— Ах, так, рекомендації. — Обер-прокурор збирає пачку паперів. Кожний папір має печать і підпис обер-прокурора і в кожному офіційно засвідчено, що власник пральні Шмітке доручену йому справу виконав, задовольнивши даного замовця 3 числа посвідок виходить, що пан Шмітке не новак у своїйому фахові й не може поскаржитися на брак роботи.

Він бере папери.— Я, значить, дванадцятого січня з'явлюся до пана обер-прокурора.

— Прошу. Гм.

Двері зачиняються. Обер-прокурор неспокійно ходить по хаті з кутка в кутку. Писар розглядає його, роззявивши рота.

— Чого вам ще треба?— кидається на нього начальник і додає трохи лагідніше:— Ви можете йти.

Тоді він закладає собі палець за комір, при чому рот йому кривиться бслюче, наче за ці двадцять хвилин комір став йому тіснішим.

Він іде до вмивальника й довго й підозріло мие руки...

— У обер-прокурора в таких справах тонкий нюх. Коли він уже склав угоду з катом, я закладаюся, що присуд буде виконаний.

Суддя Гольвег говорить це у „Золотому Янголі“ з відтінком триумфу в голосі.

— Держу п'ятдесят проти,—кричить пан Греден, як на аукціоні.

Гольвег дивується:—Пане фон-Греден, річ надто серйозна, щоб битись об заклад.

— Оце саме я й хотів довести вам своєю пропозицією,—позіхає з нудьги Греден і поринає у свій кухоль пільзенського. Вуси судді нерішуче настобурчились...

В той самий час адвокат Герцман бігає в Берліні від одного представника влади до другого. Він цілі години ви-сиджує по чекальнях. Його приймають. Високі урядовці, за-дікавлені справою, слухають його прохання й благання ввічливо, співчутливо і знизують плечима.

Ландтаг ухвалить, щоб у Прусії не виконувано більше смертних присудів. Звілки ви це знаєте, пане адвокате? Кожна дитина це знає? Горобці цвірінькають про це з дахів? Це можна бачити по кількості фракційних голосів у юридичному відділі? Так, але хіба ухвала ландтагу вже сталася? От бачите! Поки ще закон має силу. Підождати? Підождати тільки шістдесят дві години? Чому? Міністр юстиції міг би розпорядитися, щоб обер-прокурор відклав страту на вісім день? Та чому ж бо? Тому, що на той час ландтаг заборонить виконання присуду? Це недостатня причина. Це щось дуже непевне. Міністерство дасть правосудові іти своєю дорогою. Правосудові, розумієте, пане адвокате? Шкода надзвичайно, але в цій справі ми нічого не можемо зробити.

Коли вони не хочуть...

— Але міністр юстиції переконаний республіканець! Він шануватиме ухвалу парламенту!

— Як раз тому, що пан міністр переконаний республіканець, він буде строго додержуватися букви закону і залишить вирішення конституційним органам. Ці органи—панове міністри Пруської республіки, а вони вже сказали своє слово. Нам дуже жалко, пане адвокате...

Коли вони не хочуть...

Не можна правдою боротися за право. А правда в тому, що треба дати приклад, що судова бюрократія юстиції енергійно протестує проти втручання парламенту й хоче довести, що фактична влада є виключно у ній. Можна просити й благати, апелювати до здорового людського розуму, до

доброї волі, до розсудку — і добитися тільки холодного знизування плечима. Але можна брехати, можна запевняти, що засуджений цілком несподівано збожеволів, а тому існує сильне підозріння, що він при заподіянні злочину уже був неспудний — тоді юридична машина починає рухатися, вимагають висновків, відбуваються наради, виготовляються ухвали і після того знизування плечима визначає вже не холодну незацікавленість упертого таємного радника, але юридично бездоганно угрунтований судовий вирок.

Треба брехати, і адвокат доктор Герцман бреше. Він упевняє, що Фрідріх Менерт божевільний і прохає перегляуський суд відкласти виконання смертного присуду, щоб знов переглянути справу.

Трое суддів цілком безсторонні. Вони по суті й спокійно перевіряють наведені причини. Правда, з цікавістю, з напруженням і злою втіхою спостерігали вони боротьбу за голову Фрідріха Менерта. Але ніхто не сміє їм закинути, що вони керувалися якиминибудь іншими причинами, крім юридичних, коли вони відмовили оборонцеві.

Проти цього вироку є ще можливість скарги до вищого суду. Доктор Герцман подає її.

Пегля стягається все тісніш навколо засудженого. Ще тільки три дні і настане день страги. Два дні, один день. В гостинницю Оленя прибуває чотири пана. Це спокійні люди, що в гостинниці держаться осторонь від усіх розмов. Навіть цікавий хазяїн не знає, що за справа привела їх з Магдебурга до Пергеляу. Власник пральні Шмітке з'являється до обер-прокурора.

— Ну, все гаразд?

— Так, пане обер-прокуроре!

За тим іде інструкція, власне зайва, бо пан Шмітке все ж таки краще розуміє справу, яку має виконати. А потім розпорядження: — Увійдіть у зв'язок з тюремним інспектором.

Лишається тільки вісімнадцять годин, і все ще немає вироку касаційної інстанції.

Обер-прокурор неспокійно дивиться на годинника: третя година після півдня. Завтра ранком, у сім з половиною, мусить відбутися страта. Досадне загіяння! Ще й до того він має обов'язок сповістити засудженого про факт наступної страги. Коли ж він зможе це зробити, якщо й досі немає вироку касаційного суду!

Обер-прокурор Лінде розгублений. Найпростіше було б сказати злочинцеві на всякий випадок, що завтра о сім тридцять ранку його мають стратити. Тоді не треба було б іти до в'язниці. Та й що може статися? Вищий суд може задовольнити прохання й відкласти страту? Тоді ще буде час дати чоловікові інші відомості. Якщо перше повідомлення втратить

силу, можна послати когонебудь і сказати: ти не будеш страчений.

В найгіршому випадку чоловік кілька годин помилково вважатиме, що буде страчений. Ну і що з того? Коли цей ледащо справді не втратить життя, йому не пошкодить трошечки смертельного жаху. Навпаки: це йому дуже корисно.

Обер-прокурор надягає пальто і іде до в'язниці, щоб повідомити засудженого про його страту, про яку він сам ще не знає, чи вона відбудеться...

Прокурор сорок років знає судовий апарат. Він знає, як він функціонує: коло четвертої години по обіді приходить звістка, що прохання оборонця відхилене.

— Огже, все таки! — каже адвокат Герцман і важко опускається на стілець.

— Огже, все таки! — думає суддя доктор Дікман і робить висновок, що він сподіввся цього. Він і справді мав дуже мало надії на життя Фрідріха Менерта, але ця остаточна певність все таки вражає його й він сам помічає, здивований, як твердо він сподівався великого дива. А тепер уже ось до чого дійшло. — До побачення, значить, завтра в ранці о сім тридцять, — каже спокійно голова суду Уле до молодого колеги.

Дікман здригається: — Авжеж, авжеж! — каже він поспішно й непевно.

По короткому обличчі голови суду пробігає швидкий усміх: — Держіться, пане колего! Не розм'якайте! Думайте про справу, якій ми служимо й яка вимагала цього вироку.

— Само собою, пане голова! — Дікман стукає підборами. — Я цілком свідомий цього. Тільки думка про... про це... у перший момент неприємна...

— Це важкий обов'язок, — лагідно киває Уле. — Але це святий обов'язок, любий колего!

— Авжеж, пане голово! — белькоче Дікман, зовсім зворушений добрістю свого начальника.

Святий обов'язок? Ну, так — треба боронити суспільство від таких бестій, як Фрідріх Менерт. Двох чоловіка, бідну жінку, бідну малу дівчинку... Дікман хоче примусити себе думати про жертви убійника, але йому не вдається збудити в собі жалощі до убитих і обурення проти злочинця, почуття, які могли б зробити його таким сильним, щоб знести наступний день...

Геть, геть! Не думати про це!

Куди тепер? До Меланії? Дікман жахається. Ні, ні, не туди, де стільки жакливих спогадів віддаляють його від думки про святий обов'язок, що він має виконати. Наче дика жадоба, холодна ненависть і гаряча жорстокість, що приковують його до цієї жінки. Це по-звірячому, по-звіря-

чому! Дікман пристойна людина, він бореться з собою й знає: він подолав цього звіря в собі. Він його подолав!

Той не зміг цього. Той, що там у камері...

І тут Дікман знов згадує сон, що іноді лякав його останніми тижнями, сон, що ніколи не мав розв'язки, що ніколи не сниться до кінця і що кінчається втішною катастрофою: Дікман іде сам через широке поле. Туман такий густий, що ледве видно на три кроки навколо. Під ногами так неприємно тріщить і в Дікмана таке почуття, що це широке поле — замерзла поверхня величезного озера. Він не знає, куди йти, знає тільки, що мусить іти і йтиме все далі. Він чує холодний піт на спині й на чолі. Але щось примушує його веселим бути, сміятись і не думати про те, де кінчиться ця дорога й чи має вона взагалі кінець. Туман стоїть стіною, нога важко посувається на непевному ґрунті, а мандрівник іде та іде...

Тоді Дікман прокидається, з трудом пригадує поганий сон і від почуття зовсім близької небезпеки труситься, як у пропасти...

Геть із цим, — треба втішатись тим, що є ще: питання доцільності. І Дікман рішає піти до „Золотого Янгола“. Грати у шкат¹, пити пільзенське, поки настане час іти спати...

Коло десятої Дікман прощається з компанією постійних гостей. Дотепи летять услід йому. Суддя Кульман кричить так, що склеротичні жили на його висках мало не лопнуть: — Дивіться тільки, щоб пан з Магдебурга не переплутав буває голів!

Вибух сміху нагороджує його дотеп.

На дворі Дікман знімає комір. Дуже холодно. Може йому тільки здається? Коли б голова суду або Гольвег були тепер на вулиці, їм напевне не було б холодно. Ці давно вже сплять і завтра вранці будуть свіжі й бадьорі. Сплять сном праведників.

А чому б ні? Вони ж не відчувають ніякої провини.

Дікман у такт ритму своїх кроків повторює в думці параграф про вбивство: „За умисне убивство з обміркованим заздалегідь наміром закон карає винного на смерть“...

Жодна людина тут нічого не вдіє. Жодна людина.

Все ж таки, — людину вбити, як скотину?

Що до того судді доктору Дікману?

Хіба подвійний убійник-гвалтівник Фридрих Менерт не вбивав людей люто, як звір, щоб задовольнити свою плотську, похоть?

„Плотські похоті“, — саме так сказав голова суду Уле у своєму обґрунтованні присуду. Думки Дікмана чіпляються

¹ Шкат — гра в карти. Прим. перекл.

за цю безглузду формулу. Він по-дурному сміється: ні,— не можна собі уявити, що голова Уле має плотські похоті.

Плотські похоті. Чому йому спадає на думку Меланія? Ці прокляті думки! При чому тут цей ідіотський спогад? Хіба... так, правильно. Зовсім недавно він стискав руки навколо її гладкої білуватої шиї. Його обняло божевільне бажання давити цей тремтячий, теплий шматок м'яса, душити, почути її хрипіння...

Дікман кличе себе до порядку. Тоді це було моментальне душевне затьмарення. І просто божевілья з його боку, що він може й свої темні години кохання зв'язує з тим Фрідріхом Менертом, якого голову завтра ранком...

Він похмуро всміхається. Ганчірка він, страхополох і нічого не варт. Завтра ранком у сім тридцять на внутрішньому дворі пергеляуської в'язниці подвійному убійникові-гвалтівникові Фрідріху Менерту відітнуть голову від широких плеч. А далі що?

„За умисне убивство з заздалегідь обміркованим наміром закон карає винного смертю“.

Параграфи, коментарі, постанови верховного суду, том 42, сторінка 200. О, Дікман знає діло. „Заздалегідь обміркований намір далеко перевищує умисність і мусить бути встановлений окремо, незалежно від умисності“.

Намір, обмірковування. Чи існує взагалі убивство? Чи можна вбивати з заздалегідь обміркованим наміром? Ні, думає Дікман вражений і ще раз відчуває м'яку шию ландратші між своїми пальцями. Можна,— думає він далі: завтра вранці на вузькому тюремному дворі в присутності двадцяти панів з доброю славою, бездоганих, чесних, убиватимуть людину з заздалегідь обміркованим наміром.

Як холодно. Цієї холодної зоряної зимової ночі не вдасться заснути. Треба зогрітись. Треба фізично стомитись.

Радник суду доктор Фрідріх Вільгельм Дікман пускається бігти й біжить довго тихими нічними вулицями міста. Його легені важко дихають, його гарячий подих б'є йому в палаюче обличчя. Суддя Дікман біжить наввипередки з своїми думками.

Але вони швидші від нього.

Коли він, врешті, стає знесилений перед своїм домом, одичняє садову фіртку й йде вгору по сходах, він думає розміряно, по слову на кожному щаблі: „Хто... з наміром... убиває...“ Він освітлює свою кімнату. Годинник показує пів на одинадцять. Пів на одинадцять, пів на дванадцять, — ще вісім годин, і треба буде вставати. Ще вісім годин і тоді станеться.

Що станеться? Не думати про це!

Дікман хоче працювати. Він раптом перестав відчувати утому. І довго не зможе заснути. Треба трохи розважитись. Погляд його падає на бібліотеку. Там не багатий вибір:

кілька правничих журналів, коментарі і тексти законів. Рудольф Герцог: „З нижнього Рейну“. Вальтера Блоем Заратустра. Тоненький том Гофмансталя...

Він нерішуче гортає кілька книжок і журналів Даремно! Що б він не робив, що б не думав, що б не планував,— його думки знов повертаються до цих нещасних кількох слів: завтра вранці в сім тридцять.

Нестерпно тихо в кімнаті.

Він виймає електричну плитку. Кип'яча вода заспокоїливо шумить. Невинний самообман: не відчуваєш самотності, коли кипить чайник.

Дікман п'є чай. Тоді він читає: „Сп'яніння до нестями, як причина неосудності“. „Старий і новий суд присяжних“. Бай-дуже. Завтра вранці...

Очі Дікмана впиваються в один абзац. Його думки глибоко стромляються в таємницю сухих цифр, що танцюють перед його очима: „по даним карної статистики до смертної кари присуджено року 1919—88 осіб, 1920—177, 1921—149. Виконано присуд року 1919—над 10 особами, 1920—над 33, 1921—над 28... Смертна кара цілком відповідає правовому почуттю переважної частини населення і відповідає ще й сьогодні потребам правового життя“.

Га! Дікман встає, потирає руки, ходить туди-сюди по хаті й насвистує голосно й фальшиво: „Як дні Аркадії золоті мені ще хлопцеві всміхались...“

„Виконано над... Виголошено проти...“ Ну, чого ж він, значить, хоче врешті? Смертний присуд, а потім страта цілком нормальні речі. Смішно так хвилюватися зза цього. Коли б кожен суддя й кожен прокурор, що брали участь у смертному присуді, так журилися тим...

Тільки за роки з 1919 до 1925, перші 7 років Німецької республіки, було... Дікман береться за олівець і складає довгі ряди чисел. Зітхнувши, він розглядає результати: за ці тільки роки винесено вісімсот двадцять чотирі смертних присудів, і сто шістдесят було виконано!

Олівець тремтить у його руці. Від цих цифр голова іде обертом. У винесенні цих присудів брали участь: 2472 німецьких суддів та 824 прокурори. Тільки за останні сім років чотириста вісімдесят німецьких суддів і сто шістдесят німецьких прокурорів стояли рано вранці на внутрішньому дворі в'язниці й дивилися, як голова засудженого убійника котилася на пісок.

Знаменита річ, отака статистика! Те, що тільки що здавалося таким незвичайним і нестерпним, стає нараз буденним явищем. Чотириста вісімдесят суддів! Сто шістдесят прокурорів, які пережили те саме, що завтра переживе суддя Дікман.

Він почуває, що на нього сходить величезний спокій. „Від-

повідает правовому почуттю народу... Відповідає потребам правового життя“.

Той, хто так писав, був секретар у міністерстві юстиції, чоловік, що брав участь у складанні проекту нового кримінального закону, отже, він знає, що робить.

Дікман наливає собі коньяку. Тоді йде спати.

Він сидить на краю ліжка з штанами в руках і тихо всміхається: це ще не все. Коли б до цього приєднати такі справи, як той епізод при Мехтерштедті — сотні та й ще сотні. Може тисячі...

І з цього він так розхвилювався! Зза такої простої речі!

Засинаючи, він думає про Меланію. Завтра він знов до неї піде. Він потягається й витягає руки: життя все таки прекрасне...

Сто шістдесят, сто шістдесят. Цілий ескадрон драгунського імператорського полку, готовий до війни. Сто шістдесят відтятих голів. Сто шістдесят разів...

Дікман кидається з темного жаху. Гольвек йому колись розказував: спочатку кров б'є широким, яскравим струменем з площі розрізу, тоді чорнішає і густішає в міру того, як серце перестає битися.

Сто шістдесят!

Прокляття, як знов холодно в хаті! Прислуга не вміє палити печей. І за таку холодну мерзеньку хижку Дікману доводиться платити тридцять пфенінгів на день. Ні, завтра він нарешті серйозно поговорить з пані Бергольц. Це свинство, цього ні в якому разі не можна терпіти далі!

І глухий же закуток оцей Пергеляу. Тільки дванадцята година, а на вулиці жодної свині. Здалека реве з нерівними переємками автомобільна сирена, кожні чверть години б'ють дзигари на башті ратуші. А то все тихо. Нестерпно тихо.

Хоч би одна людина, з якою можна було б говорити; хоч про якінебудь дурниці, про пусті речі...

Дікман встає, бере графін води з нічного столика, виливає з нього воду в відро й йде в кухню, щоб набрати собі знов води.

Він стає в сінях. Угорі мигтить світло. Кімната наймички. Анна, мабуть, тількищо вернулась додому.

Дікман держиться рукою за стіну. Він задихається від хвилювання. Анна. Рожеве, гаряче тіло. Які славні карі очі в неї. Як вона до нього завжди всміхається!

Він іде назад у свою кімнату. Нogi в нього важкі. Він зачиняє за собою двері й зітхає.

„Врятувавсь!“ — думає він. Але від чого? Хіба це не гірше від усього іншого? Ця нестерпуча, лякаюча самотність? Ця пекуча тиша?

Він виключає світло. Тихо відчиняє двері. На м'яких підощвах крадеться він угору по сходах, похиливши голову.

Як риплять сходи. Серце б'ється в грудях.

Поволі надавлює на двері кімнати, вони подаються й одну хвилину Дікман стоїть у рамі дверей, задихаючись. У білому тумані він бачить гаряче, рожеве, голе дівоче тіло.

Він не каже ні слова. Стогнучи, з божевільним виразом в очах наближається він до Анни.

Вона вп'ялася в нього очима. Злякана, хтива, засоромлена, горда. Він кидається на неї. („Коли б тільки Меланія нічого не взнала“).

Дівчина задихається: „Пане суддя...“

Лютий мороз. Тільки починає світати.

Нога ступає по твердій замерзлій, глині.

Далеко, в кінці шосе, потроху виростає велика тінь: в'язниця. Перед головним входом електрична лампа поширює молочний туман.

Дікман дзвонить. В середині будівлі гострий дзвінок кілька разів віддається луною.

Тюремний сторож, що одчиняє, впізнає його:— Добридень, пане суддя!— каже він поспішно і з довірливою діловитістю показує на чорні двері.— Інші панове вже там усі.

Маленька, гола кімната. Дікман хоче скинути пальто, але сторож боязким рухом кладе йому руку на плече:— Може б ви краще залишились у пальті?— І невдало пробуючи здаватися спокійним, старий здригається, б'є руками себе по плечах і каже з дурним посміхом:— Холодно сьогодні.

Дікман накидає чорну шовкову мантию на пальто, надіває берет і йде за сторожем.

Брязкіт ключів, ворота, двір, знов залізні двері,— і сторож, запрошуючи рухом руки, показує якісь невиразні тіні.

Дікман підтягається. Перед столом стоїть голова суду Уле, з правої руки коло нього суддя Гольвег. Голова суду непомітно киває Дікману. Відвітний поклін, стискання руки.

В Уле колір обличчя звичайний, світлі очі дивляться спід гарних брів спокійно, холодно, як завжди. Тонкі губи ледве ворушаться.

„Держись!“ наказує собі Дікман і кидає боязкий погляд збоку на Гольвега. І його кругле червоне обличчя не показує ніякого хвилювання. Тільки вуси стовбурчаться коли-не-коли, і малі очі неспокійно бігають по боках.

Холодно, холодно!

Дікман потроху звикає до туманного світанку. Він помічає тепер ліворуч од себе прокурора Лівде, що держить у руках пачку актів.

В кінці двору кілька панів. Циліндри, високо підняті коміри пальт. Вони збилися тісно до купи. Це свідки, яких запрошено сюди, щоб вони переконалися у правильному ході

страсти подвійного убійника-гвалтівника Фрідріха Менерта. Дрібні урядовці, майстри-ремесники, міські депутати. Між ними також два чи три лікарі, що відчують як особливий привілей своє право бути тут.

Десь дзигарі б'ють двічі. Сім тридцять. Тонкий, співаючий тон, що непристойно гостро прорізує гостру тишу.

Холодно, холодно!

Дікман ховає руки без рукавичок у широкі рукави мантії. Його обличчя палає.

Десь, тільки за кілька метрів перед ним, стоїть лава. З обох боків звисають ремені. Перед нею темніє щось довгасте. Кошик? Труна?

Позад обер-прокурора кілька чоловіків. Трое з них одягнені у старомодні вузькі сюртуки, під якими визначаються м'язи рук і плечей. Четвертий стоїть трохи осторонь. Фрак, циліндр чорний жилет і краватка, портфель під пахвою: кат, пан Шмітке з Магдебурга.

Від вокзалу лунає різкий свисток паровоза. Гавкає собака. Тиша.

Іноді прокурор відкашлюється. Неприємний цей хрипкий звук кашлю, але Дікман слухає його вдячно, як полегшення нестерпного гніту, що тяжить над цією сценою. Невловимий, як туман зимового ранку, і тяжкий, як портфель ката, в якому, підозріваєш, схована сокира.

Якийсь чоловік нервово переходить через двір. Усі голови різким рухом повертаються до нього. Він підходить до прокурора, звизує плечима і кумедно діловито потирає руки. — Зараз! — шепоче він, киваючи головою. Тоді старанно витирає свої сталеві окуляри.

Чекання. Мовчання. Холод.

Раптом дзвенить різкий високий голос. Усі здригаються перелякано. Циліндри свідків починають хитатися. Тюремний інспектор мимохіть стукає підборами.

— Та де ж злочинець? — питає прокурор.

Урядовець вклоняється з винуватим виглядом, просить пробачення за неприпустиме порушення форми, каже: — Панотець у нього. Він як раз причащається.

Прокурор обурений: — Ми ж не можемо цього чекати!

Тюремний інспектор повертається на підборі і дрібними кроками біжить до дверей у похмурих мурах.

Мука чекання!

Дікман відчуває у себе в грудях клубок, що поволі підіймається до горла. Його щокі горять.

Глухі шуми. Чиєсь кроки шарудять по кам'яних плитах. Брязкіт ключів. Тоді невиразне бурмотіння.

Чимраз ближче, ближче...

Дікман, повний страху, кидає скоса погляд праворуч. Тюремний сторож, дві чорні мантії, тюремний пастор Квель

і оборонець доктор Герцман. Руки пастора судорожно стискають „Новий заповіт“, і його бліді уста складаються механічно для біблійних цитат, якими він умовляє свого ближнього.

А цей ближній — Фрідріх Менерт, подвійний убійник-гвалтівник. Чи це справді він? Це більше не людина, це — тварина хитається от там між сторожами. Його нижча щелепа відвисла. Слина капає йому з рота...

„... Мир залишаю я вам, мій мир даю я вам. Я даю не як світ дав, нехай не боїться серце ваше й не лякається... І хоч би я блукав по темній долині, я не боюся нещастя, бо ти коло мене. Палиця твоя втішає мене... Я з тобою повсякдень до кінця світу...“

Туди дивитись! Туди! Де в мурі вирізняється темніший камінь.

Але змисли Дікмана так дивно загострені, що він усе чує, все бачить.

От знову голос обер-прокурора, ясний, різкий, гострий:—В ім'я народу! У карній справі робітника Фрідріха Менерта суд присяжних при пергеляуському суді в засіданні 13 листопада 1927 року, в якому брали участь голова суду Уле, суддя Гольвег і суддя Дікман, як засідателі, визнав за справедливе: обвинуваченого за подвійне вбивство присудити двічі до смерті й до позбавлення всіх громадських почесних прав.

Кахикання.

— Оголошую наказ пруського міністерства. Берлін. 8 січня 1928 року. Пруське міністерство юстиції відмовляється від належного йому права помилювання і дає вільний хід правосуддю.

Папери тихо шелестять. Мовчання...

— На цій підставі передаю вас катові!

Втекти! Втекти! Геть далеко, далеко!

Проти волі Дікмана нігті його глибоко вплинаються в стіл, коло якого він стоїть. Втекти далеко звідси, щоб не чути цього жахливого всепокриваючого крику, в пронизливому вихорі якого гине все: час, камінь, зимовий ранок, навіть почуття жаху. А також і команда ката, помічники якого тягнуть тварину, що відбивається, б'ється, тупоче, гаркає й бризкає слиною, до плахи.

Геть! Геть!

Гарна дівчина Анна. Коли б тільки вона не плескала язиком. Цього Гредена просто треба б різати...

Дікман хитається. Голос пастора раптом завив у тиші: „Істинно, істинно кажу тобі, сьогодні ще будеш ти зо мною в раю“.

Пастор заплющив очі. За молитвами він не міг почути

тихого хрусту, не бачив, як впала голова. Тепер він кричав свою цитату над кривавим шматком м'яса...

Дікман дивиться на безголовий тулуб тільки одну хвилину: з площі розрізу шиї б'є широкий потік ясноредної крові. Потроху вона чорнішає й гусне в міру того, як серце перестає битися.

Один свідок сперся обома руками об стіну й виючи блює. Блювотина глухо падає на каміння.

Пастор обтирає хусткою свою мантию: він надто близько підійшов до плахи, кров Фрідріха Менерта забарвила в червоне його худі руки.

Оборонець доктор Герцман позеленів на лиці. Він плигає на одній нозі й вовтузиться коло своїх шнурків на черевиках.

Кам'яна могила прокидається: дикі крики доносяться крізь мури. Рев і вереск. Тюремний інспектор стоїть серед двору, крутиться навколо своєї власної осі й робить руками такі рухи, наче качає воду помпою, наче перелякана курка, що б'є крилами.

Тюремні урядовці лагодяться відв'язати від лави скалічений труп. Помічник ката зупиняє їх з виглядом переваги. Дікман чує його глибокий голос:— Ні! Ні! Нехай збіжить вся кров, бо потім на вулиці вона буде капати з труни, а це завжди робить погане враження.

При цьому він спирається двома велетенськими червоними руками на лопатки страченого й давить: чорна кров знову ринула товчками...

Дікман повертається йти. Прощається без слів з колегами й прокурором.

Перед входом в'язниці він схоплює уривки фраз. Два лікарі розмовляють:— Ви помітили цікавий рефлекторний рух мускула трігемінуса, пане колего? А коли впала голова, ще одкривання й закривання щелепів... А взагалі чудно, що голова впала розрізом додола.

Позаду Дікмана іде суддя Гольвег, розмовляючи з помічником директора школи Мюлером:— Так, любий пане, колись це бувало інакше. Цілком інший фасон цієї штуки. Коли прокурор читав засудженому імператорський указ про одмовлення в помилуванні, тоді по той бік плахи стояла півчота піхоти. „Ми, Вільгельм, Божою милостю кайзер і король“. Брязь! Брязь! Тихо! Рушниці на плече! Ну, а тепер у цій смердячій республіці...

На сусідній фабриці угноєння реве сирена: кінець робочого дня. Дікман прокидається. Язик прилип йому до піднебіння. Він почуває, як погано пахне його подих. Коли він бере графін з водою, щоб випити його до дна, руки його тремтять.

Він сідає, намагається привести в порядок свої думки. Ранок, вечір, сьогодні—усе досадно переплуталось; кріпко спав, пранці ще раз у ліжку. Анна...

А так: Фрідріх Менерт. „... не скористались своїм правом помилювання, а дали хід правосуддю.“

Фрідріх Менерт мертвий... А Дікман мусить тепер знов жити. Чи почистив уже пастор свою мантию? Криваві плями дуже важко змити. Дікман знає це з часів свого студентства.

Еге ж, от які діла.

На дворі туман, швидко темніє. Кімната неприбрана: біла верхня сорочка лежить на канапі, спідні на комоді, комір на вмивальнику. Свинство.

У кімнаті сморід, скрізь безладдя.

Цю ідіотську олеографію він давно вже хотів зняти із стінки. Товста гола жінка ліниво й вульгарно потягається. Дікману доводиться змостися на силах, щоб устати й зняти картину з гвіздка. Рябі шпалери на місці де була картина, темніші. Дікман у задумі розглядає порожню пляму. Минає кілька часу, поки він помічає, що він у нічній сорочці і стоїть босий на холодній підлозі.

Тоді він умивається й повільно вбирається. На що власне? Треба щось робити. Щонебудь, все одно, що саме.

У коридорі Анна збирається лягати. Дікман хоче пройти мимо неї з своїм звичайним привітанням. Але згадує вчорашню ніч.

Вертається, ляпає її з усмішкою по задку.

Анна гордо дивиться на нього вогкими очима, але Дікман з своїми думками уже десь далеко.

Ось він стоїть на вулиці й позіхає. Що тепер? Каву пити, чи що? Для цього треба піти до „Золотого Янгола“.

Кельнер Франц збирається включити свігло. Але Дікман забороняє йому.

Він замислився. Доводиться знов жити. Та й що таке особливе сталося? Останніми тижнями він не міг думати ні про що, крім цього ранку. Крім моменту, коли голова Фрідріха Менерта... Та годі! Сьогодні ранком починається новий розділ його життя.

Горілку треба пити. Ту чудову хлібну горілку, що пахне далекими житніми полями, коли заплющити очі.

Потроху кімната сповнюється. Дікман чує, що до нього вітаються приязними словами. Але не варто звертати уваги на те, що говорять.

Це мабуть голос Гольвега:—Усе йшло бездоганно. Раз, два, три і кінець. Колись було, за лавою стояла завжди півчота піхоти і коли прокурор...

Пізніше Дікман помічає, що Удо фон-Греден сидить коло нього.

— Дозвольте запросити вас на пляшку Божоле? — питає Греден тихо й Дікман, на свій подив, дає згоду.

Тоді вони п'ють мовчки.

Греден уважливо розглядає свого гостя. — Так, — каже він задумано.

— Тут справді нічого не допоможе, як пити. Це, видно, не так просто.

Дікман тяжко киває: — Треба насамперед трохи опам'ятися, — каже він і соромиться своєї одвертості.

Греден мовчить.

Врешті він каже здивовано, наче зробив вражаюче відкриття: — Я думаю, що ви по суті пристойна людина, Дікмане.

Дікман не має навіть сили протестувати проти такого неналежного компліменту; він сидить, п'є й мовчить. — Коли б воно хоч робилося швидче. — каже він думаючи.

— Не можна. — кидає Греден.

Дікман прислухається: — Чому?

Греден навіть не підводить голови. Він говорить в одному тоні, наче про незначні речі. Уважливо, нервовими рухами своїх гнучких пальців, він складає пап ровий кораблик і, здається, цілком заглиблений у цю забавку.

— Ні, швидше не може робитися ні в якому разі. В цьому якраз суть діла. Ви ж караєте чоловіка не смертю, а смертним страхом. Це дуже важлива рзниця. Я кажу це не заради якихось там гуманних ніжностей, але цілком по-діловому, тверезо. Вам якраз потрібний цей пишний церемоніал, який тепер описує з такою любов'ю за сусіднім столом ваш колега Гольвег. Коли б людину просто вбили без пастора й прокурора і зловісного пана з со-сирою в скривавлених лапах різника, тоді б усі правовірні обурились.

Дікман мовчить. Він відчуває, що міг би на це багато чого сказати, що він власне не повинен би був так байдуже слухати ці дотепні глузування. Він хотів би встати, врятуватися від небезпечних міркувань. Але він сидить, і Греден говорить далі.

— Бачите, воно так: людина вбиває, а цього не мусить бути. Суспільство треба захистити від таких людей. Як захистити його найпростіш? Звичайно тим, що небезпечного шкідника убивають. Ясно й зрозуміло. Питання доцільності та й годі. Але хіба вбивають таку людину тільки тому, що це доцільно? Ні, тут ще бракує чогось. Треба брутальний жест самозбереження прикр сити етикою, філософією й бо ом. Пастор бурмоче молитви, прокурор декламує акти, похоронний дзвін дзвонить надзвичайн вр чистю й мотолошно. І єдине, що справді може імпонувати в усій цій історії, це відсвіжуюча, звіряча, але всеж відсвіжуюча роль ката, якого ви з любов'ю звете останнім суддею.

Греден тихо сміється: — Ви ж зовсім не хочете вбивати. Ви хочете мучити. Але ви відчуваєте, яке мерзенне й звіряче це катування і для того цей помпезний церемоніал, ця опереткова драматика. Коли б засудженому крадькома ізза спини всадили кулю в голову, це було б милосердно і бажана мета була б так само добре досягнена. Але про доцільність тут немає й мови. Скажемо, справедливість. Ста і, середньовічні кати були принаймні чесні: вони припікали свої жертви розпеченими щипцями, палили їх вогнем і бичували на відкритому базарі. Вони могли робити це, бо мали добре сумління. Ви всі маєте таке погане сумління, при вашій справедливій жорстокості, що вас можна пожаліти. І тому, що ви самі знаєте, що ваші діла негідні людини, а не маєте сміливості признатися в цьому, тому ви пускаєте вперед милосердного бога і параграф 211.

Дікман прокидається. Тепер він мусить щось сказати, думає він. Можна по-діловому дискутувати про це. — А спокута, пане фон Греден? — каже він важким язиком.

Греден сміється: — Спокута? Око за око, кров за кров? Три роки тому мій автомобіль переїхав дитину. Хрусь — і малюк був мертвий. Тяжка річ. Я маю життя людське на сумлінні...

— Але ж ви тут нічого невинні, — кидає Дікман.

— А якже спокута? Звідки ви знаєте, що ваш убійник-гвалтівник заподіяв злочин? Я маю на сумлінні життя, і цю провину я спокутував тим, що пергеляуський суд присяжних під головуванням пана Уле виправдав мене з сурмами й літаврами. Он там сидить граф Барнім. Він чоловікові з свого села цілком безглуздо розшматував нирки. Коли я не помилюсь, ви брали участь у проц сі, з якого він вийшов нічим незаплямованим джентельменом. Дайте мені спокій з вашою спокuitoю, милий мій. Це шахрайство, як і все, що зв'язане з землею справедливостію.

Дікман п'є. Голова його важка. — Ви, значить, проти смертної кари, — резюмує він.

Греден раптом зі'яв. Він відмахується. — Я нічого не кажу, — каже він стомлено. — Я просто собі спостерігаю. Та це мене не обходить.

Годиною пізніш Дікман знов чує за сусіднім столом голос Гольвега. Безглузда лютість піднімається в ньому. Він тепер дуже п'яний.

Він підводиться із зусиллям і повільно, хитаючись іде до Гольвега. Підступає до нього зовсім близько і нахиляється над ним так, що кінці вусів Гольвега лоскотуть йому щоки.

Суддя зривається на ноги й відступає. — Ви збожеволіли, пане колего! — лається він непевно з жартовливою грубістю.

Дікман ступає ще на крок ближче, дивиться йому пильно у вічі й вимовляє повільно й виразно: — Дурна собака!

Греден і полковник Шмідт приводять його після того додому. По сходах угору він хоче йти сам.

Він кидається вдягнений на кушетку.

Пізніш коло нього Анна. Скидає йому чоботи й боязко гладить його волосся. І Дікман, радник суду доктор Дікман, кладе голову на груди наймички Анни й плаче, поки не засинає...

З німецької переклав Михайло Івашура